

UMBRAI LAURA

Zsírjegyek a bődönben*

Élelmezési nehézségek az első világháború Budapestjén

Az első világháború idején Budapest utcaképének egyik jellemző eleme a boltok előtt kígyózó embertömeg volt. A főleg asszonyokból és gyerekekből álló sorok sokszor napokon át várakoztak, amíg élelmiszerhez jutottak. Ha csak az újságokban megjelenő fotók alapján ítélnénk meg a főváros háborús közélelmezés-politikáját, akkor ezek a „felállások” nem túl hízelgő képet festenének a közüzemeiről és azon belül is a közélelmezési üzemeiről méltán híres Budapest eredményességéről.

A sokat emlegetett sorok azonban, bár hosszabb időszakokban is jellemzőek lehettek, de leginkább csak egyes termékek (1915-ben például a finomliszt, 1916-tól kezdve pedig időszakosan a zsír, a cukor, a tej, a burgonya, illetve a szén és a petróleum) beszerzési nehézségei miatt alakultak ki. Mind közül a legnagyobb problémát a lakosság zsírellátása okozta, amit az is fokozott, hogy a húsfogyasztás visszaszorulása miatt a háborús étrendben előtérbe került a tészta- és zöldségfélésegek fogyasztása. Ezek elkészítéséhez azonban szükség volt a zsírra,¹ vagyis az a korábbiaknál is nagyobb szerepet kapott a városiak élelmezésében. A főleg Bécsbe irányuló zsír- és szalonnakivitel szempontjából a budapesti piac ugyanakkor nagy jelentőséggel bírt, amely így csak másodsorban szakosodott a lakosság ellátására,

* A tanulmány az NKFIH 137612 FK-21. számú pályázat támogatásával, a BTK Történettudományi Intézetében végzett kutatómunkám alapján készült.

¹ A zsír pótlására szolgáló faggyú vagy egyéb növényi zsiradékok fogyasztásától a magyar konyha és különösen a „budapesti gyomor” sokáig idegenkedett.

ez pedig szintén kedvezőtlenül befolyásolta a helyiek élelmezési helyzetét.²

A fővárosi zsirhiány kialakulásának oka összetett gazdasági és politikai folyamatok eredménye volt, és az nem választható el sem a háború alatt végig elsőbbséget élvező katonaság ellátásától, sem pedig Magyarországnak a Monarchiában betöltött gazdasági feladatától. A zsir kérdését éppen ezért nem lehet tárgyalni a sertés-, de még a marhahúsnak a közéletmezésben és a gazdaságban ellátott szerepéről leválasztva sem.³

Tanulmányunkban a lakosság ételmezés-ellátásának egyik legkritikusabb pontját, a zsírellátást, illetve az azt alakító tényezőket vesszük górcső alá, külön hangsúlyt helyezve a fővárosi önkormányzat háborús közéletmezés-politikájának vonatkozó elemeire.⁴

A háború kitörésének hatása a fővárosi állatfelhozatalra

A háború elindulása után mind a sertés-, mind a marhafelhozatal jelentősen megnőtt a budapesti állatvásárokon.⁵ Az állatok

² SZÓNYI Gyula: A fővárosi ételmezésárak az 1897–1936. években. *Statisztikai Közlemények*, 93/1. 1940. 56.

³ A háborús közéletmezés témájához lásd: BÓDY Zsombor: Ételmezés-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Uó (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. MTA BTK TTI, Budapest, 2019. 151–194.; EGRY Gábor: Kukoricakenyér, pacal és vizezett tej – Ellátás és fogyasztás az első világháború idején. In: KABA Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 289–313.; UMBRAI Laura: Mit evett Budapest? In: EGRY Gábor–KABA Eszter (szerk.): *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 267–301.

⁴ A téma fő forrása a főváros VIII. (Közéletmezési) Ügyosztályának levéltári anyaga: Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1407/b. Budapest Székesfőváros Tanácsai Ügyosztályok Központi Irattára. A tanulmány az akkori Budapestet vizsgálja, így nem foglalkozik a fővárossal szomszédos „elővárosokkal” (mint Újpest, Kispest, Erzsébetfalva), amelyeknek – a közigazgatási eltérések miatt – speciális helyzete és ellátása külön kutatást igényel.

⁵ A korábbi heti 3000-es marhafelhajtásokat felváltották a 6000-es, majd 1915 tavaszán a 12 000 darabos eredmények is. Kérelem a marhavásáron a létszám szaporítására, 1915. április 10. BFL IV. 1407/b. 39.649/1915-VIII. iratszám (isz.), 273/1915-VIII. levéltári szám (lsz.).

egy részét azonban rögtön a frontra irányították tovább, de a vágóhidra kerülők húsa is javarészt a hadsereg számára szállító konzervgyárakban kötött ki. A katonaság hirtelen támadt és folyamatosan növekedő zsír- és szalonnaigénye már önmagában is elegendő lett volna a korábbi piaci viszonyok megінgatására. A túlzott felhajtást ráadásul nem is csak a hadsereg kielégíthetetlen igénye magyarázta, hanem az is, hogy jelentős állatszállítványok érkeztek a háború által már megérintett területekről, illetve hogy a gazdák féltek a várható katonai rekvirálás bevezetésétől, hosszú távon (például a kukorica árának folyamatos emelkedése miatt) pedig bizonytalannak ítélték a takarmányhelyzetet. A fővárosiak ellátására szakosodott húsiparosok a megnövekedett kereslet okán napról napra drágábban vásároltak, miközben a kiskereskedelmi forgalom az emelkedő árak miatt visszaesett. A lakosság fizette áraknak pedig az sem kedvezett, hogy a feldolgozást végző húsiparosok fajlagos költségei a lecsökkent kereslet miatt folyamatosan emelkedtek.⁶ Az élőállat-árakat érthetően a zsír ára is követte, miközben az 1915 szeptemberében kezdődő, még a megelőző hónapokat is felülmúló, abnormális zsírdrágulást az akkor már a második télre készülő katonaság készletfelvásárlása is fokozta. Hasonlóan hatott az árakra az is, hogy a takarmány áremelkedése kényszerűségből lerövidítette a hizlalási időt, a vágásra csak félig érett állatokból pedig egyre kevesebb zsír volt nyerhető.

Zavartalan piaci körülmények esetén akár az élő állatok, akár a hús külföldről való beszállítása is javíthatott volna a főváros lakosságának hús- és zsírellátottságán, azonban a román, és főleg a korábban jelentősebb szerepet játszó szerb élőállat-import lehetősége már jóval a világháború előtti években leszűkülte.⁷ Így maximum csak a külön engedélyekhez kötött húsbehozattal élhetett alkalmanként a főváros önkormányzata, amelynek kere-

⁶ Budapesti Mészáros Ipartestület memoranduma (marhahús-árkalkuláció), 1915. BFL IV. 1407/b. 62.109/1915-VIII. isz., 1655/1915-VIII. isz.

⁷ 1906-tól a Monarchia megszüntette, majd 1910-től csak minimális keretek között engedélyezte újra a szerb élőállat-behozattal, ami Budapest ellátásában évi 60 000 darabos kiesést hozott a korábbi évek felhozatalához képest.

tében többségében Dániából importált húskonzerveket a Községi Élelmiszerárusító Üzem (KÉÜ) közvetítésével.⁸

Út az ármaximálások felé

A háborús évek áralakulásának vizsgálatát számos összetevő bonyolítja.⁹ Egyrészt a piaci árjegyzések hiányosak, és ha támaszkodhatunk is bizonyos ismeretekre az árak terén, azok összehasonlítását nehezíti a papírkorona értékének folyamatos változása.¹⁰ Emellett az árak alakulása szempontjából az egymásra is ható termékekre (takarmány, élő állat, hús, zsír stb.) más-más időpontban jelentek meg az áruk maximálására vonatkozó országos és helyi rendeletek. A lakosság ellátásában egyre nagyobb szerepet játszó feketepiaci árakat pedig még nehezebb nyomon követni. Annak ellenére, hogy az árak tekintetében a rendelkezésre álló adatok csak hozzávetőleges információkkal bírnak, a vizsgálatuk elengedhetetlen a háborús gazdaságpolitika értékeléséhez. A könnyebb értelmezhetőség érdekében az 1. táblázatban az árakat éves bontásban, aranykorona-értékre átszámítva, árindexek formájában, kerekítve közöljük.¹¹

Az adatok elemzéséhez azért érdemes kiindulópontként az 1914-es évet választani, mert ekkor, a háború legelején már meginduló (bizonyos torzulást mutató) gazdasági folyamatok ellenére még érvényesült az 1912-es árhullám¹² után megfigyelhető árcsökkenő tendencia. Vagyis 1914-ben alacsonyabbak voltak az

⁸ Budapest a háborús közéleti akciója keretében, saját számlára szerzett be 49 vagonnyi nyers és pácolt marhahúst, és forgalomba hozott 1915 decemberében 100 000 doboz dán főtt marhakonzervet is. A Közéleti Ügyosztály jelentése az 1916. november 8-i közgyűlésen. BFL IV. 1407/b. 128.347/1918-VIII. isz., 7584/1918-VIII. isz.

⁹ A témáról, illetve az árak alakulásában jelentkező infláció okairól bővebben lásd: Boros János: *A korona, pengő és forint inflációja (1900–2006)*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 2006. 36–46.

¹⁰ A háborúban az aranykorona csak számítási egység volt, a fizetési forgalomban a papírkoronát használták.

¹¹ A számításokhoz felhasznált eredeti adatok forrása: SZÓNYI Gyula: I. m. 18., 31., 49., 54–55., 60.

¹² Lásd Uo. 22., 27.

1. táblázat. Az élő állat, a hús és a zsír árindexének alakulása, 1914–1918 (1914 = 100)

Év	Élő marha	Élő sertés	Marhahús	Sertéshús	Zsír	Átlagos élelmiszerár	A papírkorona árfolyama aranykoronában
1914	100	100	100	100	100	100	1,1
1915	212	238	167	167	231	145	1,3
1916	308	290	252	223	271	175	1,7
1917	273	209	244	180	235	190	2,3
1918	419	210	435	228	315	295	2,4

élelmiszerárak, mint 1913-ban, és még alacsonyabbak az 1912-es árakhoz képest. A lakosság a saját életminőségének megítélése szempontjából pedig hajlamosabb rövidebb intervallumokat figyelembe venni, ami közvetve a hatósági szerepvállalásra is befolyással bírt.

Első ránézésre is szembeűnő, hogy míg 1915-ben az élő sertés árindexe emelkedett a legjelentősebben, megelőzve a zsírért és az élő marháét,¹³ addig a sertéshús árában ez az árnövekedés kevésbé mutatkozik meg: azonos mértékben drágult, mint a marhahús. A többi élelmiszer árnövekedését – az évtizedes tendenciáknak megfelelően – továbbra is felülmúló húсарak kialakulására tehát, a háború első évében az élő állat drágulásának üteme kevésbé volt még hatással. A zsír árindexének növekedése viszont már sokkal inkább megközelítette az élősertés-ár emelkedésének arányát.

1915-ben a takarmányáraktól eltekintve még semmiféle ármegállapítás a kormányzat részéről nem történt, a lakosság számára elérhető fogyasztási árakat pedig egyedül csak az árvizsgáló bizottságok ellenőrizték. Ebben a helyzetben tehát a legna-

¹³ Az élő sertés ára 1915-ben 2,44 aranykorona volt, míg az élő marháé csak 1,44. Ebben az árkülönbözetben azonban benne van az is, hogy a szarvasmarhából élelmiszeri célra kitermelhető részek jóval kisebb arányúak, mint a sertésnél, valamint a sertéshús a jobb eltarthatósága miatt a háborús időszakban még értékesebbé válik.

gyobb arányban az élő sertés árindexe nőtt meg, ezt követte a legjobban értékesíthető zsír, majd ettől lemaradva emelkedett a katonaság részére szintén értékes élő marháé. Az áremelkedést ekkor már egyértelműen a katonaság igényeinek ellátása okozta, amit még az élőállat-felhozatal hatalmas növekedése sem tudott ellensúlyozni. Ennek ellenére a háború korai szakaszában a hús árának emelkedése csak mérsékelt volt az élő állathoz vagy a zsírhoz képest, de ez is bőven elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a fogyasztók szemszögéből már irreális drágulást idézzon elő. A lakosság élelmezése szempontjából fontos sertés- és marhahús árának növekedése elérte a 67%-ot, a zsír pedig a 130%-ot (aranykoronában számolva), ami az áruért papírkoronában fizető fogyasztók szemében még ennél is sokkalóbb lehetett.

A közéletmezés számos ágában kialakuló szertelen áremelkedés megfékezésének igénye egyre inkább az országos érvényű ármaximálások bevezetését sürgette volna. Ilyen kormányzati döntés azonban viszonylag sokáig nem született, ezért a főváros (mint helyhatóság) a lakosság hús fogyasztását korlátozó rendelettel próbált a szűkös készletekkel takarékoskodni. Bécs mintáját követve 1915. július 8-án vezették be első ízben Budapesten a marha-, a borjú-, a sertéshús, illetve az ezekből készült termékek vásárlásának bizonyos napokra kiterjedő tiltását.¹⁴ A heti két hústalan napon továbbra is lehetett árusítani belsőségeket, vagyis az emberi táplálkozásra alkalmas melléktermékek vásárlása szabadon, korlátozás nélkül folyhatott.¹⁵

A háború elején a hadivágások megsokszorozódása miatt még tonnaszámra ásták el a sintértelepen a közéletmezés szempontjából értékes, de a lakosság ellenszerve miatt a piacon eladhatatlan belsőségeket. Nemcsak a középosztály, hanem a lóhús vásárlásával szép lassan már barátságot kötő alsóbb rétegek is

¹⁴ Az intézkedés a hús fogyasztás korlátozásáról szóló 2357/1915. ME sz. rendelet alapján történt. Hirdetmény a hús fogyasztás korlátozásáról. *Fővárosi Közlöny* (a továbbiakban FK), 1915. július 9. 1322.

¹⁵ Ilyen melléktermék volt az agy, a gerincvelő, a nyelv, a tüdő, a szív, a máj, a fehérmájnak is nevezett hasnyálmirigy, a borjúmirigy, a pacal, a borjúfodor, a lép, a vese, a tőgy, az orr, de idetartozott a csont, a marha- és sertésköröm, a borjú- és sertésfej, valamint a bőrke és a kocsonyahús. Húshagyó napokon árusítható melléktermékek. FK, 1915. december 7. 2452.

mereven elzárkóztak a zsigerek és egyéb belsőségek fogyasztásától, miután azok a társadalmi ranglétra alján álló, mezőgazdasági munkákat végzők ételeinek számítottak.¹⁶ Holott egyes kolbász- és hurkatermékek (lásd például a KÉÜ és a Községi Lóhúsüzem [KLHÜ] kínálatában megjelenő tündőshurka) már a világháború előtt is tartalmaztak ilyen hozzávalókat. A háború második évére azonban ezen a téren is jelentősen megváltozott a helyzet. A belsőségek iránti érdeklődés ekkor már megnőtt, amit hűen tükrözött az árukban és az Ausztria irányában történő kiszállításukban jelentkező emelkedés is.¹⁷ Ez utóbbit a kormányzat előbb külön engedélyhez, tehát szállítási igazolvány kiállításához kötötte, majd a polgári élelmezés védelme érdekében teljesen megtiltotta, a belsőségek árát pedig a főváros maximálta helyi szinten. Azaz a húsokkal szemben a belsőségek esetében mind a kormányzat, mind a főváros az erőteljesebb beavatkozás mellett döntött. Az, hogy a főváros rendelkezett az egyes élelmiszercikkekre vonatkozólag a helyi, csak Budapesten érvényes maximált árak megszabásának jogával, kétélű fegyver volt. A túl alacsonyan megszabott ár ugyanis könnyen eredményezhette azt, hogy az áru elkerüli a város piacát. A belsőség azonban ideális árucikk volt a helyi maximális árak bevezetésére, egyrészt azért, mert az a vágóhidak és a katonai vágások miatt nagy mennyiségben állt rendelkezésre a helyszínen, másrészt a jobb értékesülés érdekében történő esetleges elszállításuknak határt szabott a romlandósága és a fajlagosan alacsony értéke. A viszonylag bőséges készletek birtokában, illetve a lőbeszerzés nehézségéből fakadó hiány ellensúlyozása érdekében a főváros már 1915 áprilisától megkezdte a saját bolthálózatában, a KLHÜ-ben a belsőségek árusítását.¹⁸

¹⁶ EGRY Gábor: I. m. 308–309.

¹⁷ A marhabelsőségek ára alig fél év alatt, 1915 decemberére megkétszereződött. Bizottsági és tanácsi előterjesztés a főváros közélélmezéséről. *FK*, 1915. december 14. 2506–2507.

¹⁸ Az ehhez szükséges belsőséget rekvirálás útján szerezte meg a főváros, amelyre a jogot napi 600 állat erejéig a belügyminisztertől kapta meg. Ezt a Magyar Élelmiszerszállító Rt. bécsi szállítmányai és a Weiss Manfréd-féle konzervgyár által termelt belsőségek terhére érvényesítette. Ebből a mennyiségből a főváros a Mészáros Ipartestületen keresztül a helyi mészárosokat is áruhoz jut-

A lakosság zsírigényének biztosítása érdekében a főváros a községi üzemei segítségével alternatív zsiradékok, zsírpótlékok beszerzésével is kísérletezett. 1915-ben olvasztott marhafaggyút hozott forgalomba, ami még mindig kelendőbb volt, mint az a 20 000 kilogrammnyi olívaolaj, amit fél- és egyliteres kiserelésben igyekeztek a lakosság körében népszerűsíteni. De 600 000 kilogrammnyi import vaját is beszerzett a város, kiegészítve a hazai termelésű vajból Budapestre csak szűkösen jutó készleket.¹⁹

A vaj a nagyvárosok élelmezésében mindig is fontos szerepet játszott, de a világháború éveiben fellépő zsírhiány és főleg a zsír drasztikus feketepiaci áremelkedése miatt még inkább előtérbe került. „A hússzerű táplálékok horribilis drágulása miatt nem csak az alsóbb osztályok, hanem a középosztály is egyre nagyobb arányban tért át a vajfogyasztásra. Az alsó osztályok körében a vaj főleg vacsorakor volt fontos, különösen a munkáscsaládoknál, akik azelőtt szalonna- és disznóhúsféléket ettek, ebédül is ez szolgált, azért, mert ha a munkás jól akar lakni, legalább 1 K 50 filléres hentesárut volna kénytelen vásárolni. Főleg a munkásnak, aki naponta többször étkezik bőségesen, ez a jövedelmében nem lenne beilleszthető. Az a munkás, aki korábban 20 fillér árú szalonnát, két 10 filléres szafaládét vásárolt egy 10 fillér árú kenyérrel, az, ha jövedelme szaporodott is, nem adhat ki többet, mint 1 K 70 fillér, tehát vaját vásárol. 5 deka vaj 50 fillér és 20-30 fillérnyi kenyér elegendő táplálkozást nyújt. Ehhez hasonló a helyzet a középosztállynál is. Tekintve, hogy a legegyszerűbb meleg ételnek az elkészítésének is a tüzelő, a zsír és a zöldség drágulása miatt magas az ára, így sok, egyszerű étel

tatta. Az engedélyt 1918-ig rendszeresen meghosszabbították, és a város készleteit 1917-től a királyhídi katonai konzervgyár vágásaiból származó melléktermékek is kiegészítették. A marhabelsőségek rekvirálási ügyei. BFL IV. 1407/b. 139.258/1918-VIII. sz., 1206/1915-VIII. sz.; A Népélelmező Bizottság ülése. FK, 1916. március 14. 473.; Tanácsi jelentés a főváros közélélmezési állapotáról. FK, 1917. április 17. 5. melléklet, 5.; Magyaróvári alispán levele a tanácshoz a királyhídi konzervgyár melléktermékeinek átvétele tárgyában, 1917. október 18. BFL IV. 1407/b. 102.298/1918-VIII. sz., 2545/1917-VIII. sz.

¹⁹ Előterjesztés a főváros közélélmezéséről. FK, 1915. október 5. 1891.; Folkusházy Lajos beszámolója a közélélmezés helyzetéről. FK, 1915. október 11. 1946.

elkészítésével szemben a vajfogyasztás még mindig kifizetődőbb. Sokan esznek tehát vajat vacsorára a középosztály körében.”²⁰ A vaj azonban Magyarország alacsony termelőkapacitása, valamint a külföldi vaj magas vámterhe miatt, egészen a zsírhiány beálltáig nem tudott a zsír versenytársává válni.

A belsőségek korlátozásoktól mentes fogyasztása és a zsírpótlékok megjelenése azonban aligha segített a Budapesten egyre jobban érzékelhető közéletmezési nehézségeken. A helyzet súlyosságára hivatkozva 1915 októberében a főváros ismételten kezdeményezte a kormányzatnál az országos maximális árak megállapítását most már a zsíron, a hájon és a szalonnan túl az élő állatok, a sertés- és a marhahús, a tojás, a hal, a hagyma és a káposzta esetében is. Ezek közül az osztrák és a magyar kormányzat végül 1915 végén megállapította a zsír és a szalonna legmagasabb nagykereskedelmi árát, valamint a magyar hatóság már a zsírnak az országból való kiszállítását is szállítási igazolványhoz kötötte. A zsírnak ugyanis nemcsak vidéken, hanem Ausztriában is magasabb volt az ára, mint Budapesten, miközben a fővárosiak ellátásáért és a hazai árak miatt aggódó kortársak szerint a Monarchia túlfelére kiszállítható kontingenst olyan magas értéken állapították meg, hogy azt a kivitelt folytatók ki sem tudták használni.²¹

A Monarchián belül az alapvető élelmiszcikkeket érintő kérdéseket birodalmi szinten egységesen kezelték, ugyanakkor Ausztria és Magyarország, illetve ezek városi lakosainak érdekei egyáltalán nem egyeztek meg, képviselőket pedig az a fél kapott inkább, amelyiknek érdeke a Monarchia háborús gazdaságpolitikai elképzeléseivel is egybeesett.

Az osztrák féllel történő egyeztetést követően, a túlhajtott árak megfékezése érdekében, a magyar kormány az osztrák kormánnyal párhuzamosan országos érvényű rendeletet adott

²⁰ Előterjesztés a vajnak forgalomba hozatala tárgyában – A Budapesti Kereskedelmi és Ipar Kamara állásfoglalása a vajárak és a székesfővárosiak zsírral való ellátásának kérdésében, 1917. március 6. BFL IV. 1407/b. 25779/1917-VIII. sz., 1698/1917-VIII. sz.

²¹ Tanácsi jelentés a közéletmezés állapotáról. FK, 1916. november 6. 2057.

ki.²² Ebben egyrészt a zsír és a szalonna esetén, az osztrákokhoz hasonlóan előírta a maximális nagybani árak négylépcsős ütemben, havi 50-50 filléres csökkentését. Valamint a kormányközi megállapodás értelmében a törvényhatóságokat is arra kötelezte, hogy a zsír és szalonna kiskereskedelmi árát, illetve a sertéshús és a hentesáruk nagy- és kiskereskedelmi árát a lépcsőzetes csökkenéshez igazítva határozzák meg.²³ A két kormány között született megállapodás ellenére az osztrák kormány végül a helyhatóságokkal nem hajtatta végre a zsír és szalonna esetén a kiskereskedelmi árak ármaximálását, miközben a magyar kormány, az eredeti megállapodás értelmében, továbbra is kötelezte a törvényhatóságokat a helyi hatósági határárak bevezetésére.²⁴ Mindez pedig a hús és a zsír már addig is érezhető, Bécs irányába való áramlását erősítette tovább, miközben a katonaság igényeire legnagyobb mértékben reagáló élő állat árának maximálása továbbra is elmaradt.

A főváros dilemmája – intézkedések és közvetítés

A hús, az élő állat és a zsír féktelen áremelkedését tekintve első ránézésre a kis- és nagykereskedelmi árak maximálása kedvezőnek tűnhetne, ha nem vennénk figyelembe a piacnak azt a fentebb is jelzett működési elvét, hogy az áru oda vándorol, ahol jobb értékesíthetőséget talál. Azzal viszont, hogy Ausztriában csak lehetőséget kaptak a helyi hatóságok az ármaximálásokról.

²² 4291/1915. ME sz. rendelet a disznózsírért, szalonnáért és sertéshúsért követelhető legmagasabb árak megállapításáról. FK, 1915. december 14. 2513–2514.

²³ A zsír nagybani maximált ára 1915 decemberében 7, a háj és egyéb olvasztatlan disznózsír 6,6, a friss nyers szalonnáé pedig 6,2 korona volt. A rendelet értelmében az elkövetkezendő három hónap alatt a hatósági zsír- és szalonnaáraknak a lépcsőzetes csökkenés elvét követve el kellett érnie a fenti termékek esetén az 5,5, 5,1 és 4,9 koronás nagybani árat. Előterjesztés a főváros közéletmelzéséről. FK, 1915. december 14. 2507.

²⁴ A tanács és a népelemező bizottság együttes jelentése a közéletmelzés állapotaáról a közgyűlésnek. FK, 1915. október 5. 1897.; A legfontosabb élelmi és háztartási cikkek árának szabályozása. FK, 1915. november 19. 2261.; Előterjesztés a főváros közéletmelzéséről. FK, 1915. december 14. 2507.

bevezetésére, amivel jellemzően nem éltek, Budapest pedig a rendelet szigorú betartásával, illetve azzal, hogy a helyi árak megszabásával beleavatkozik a szabadpiac működésébe, pont a helyi húskészlet drasztikus csökkenését, valamint a feketepiac megerősödését segítette volna elő.

A főváros felterjesztésben kérte a földművelésügyi minisztertől az 1915-ös óriási kivitel és katonai vágások folytán lecsökkent sertésállomány figyelembevételével az Ausztriába szállítható kontingens nagyságának leszállítását, illetve az osztrák féllel szemben az ottani helyi maximált árak kötelező bevezetésének képviselőtét. A minisztérium azonban nem osztotta Budapest azon aggályát,²⁵ hogy mindez „alkalmas eszközt nyújt arra, hogy a nagyobb cselekvési szabadsággal bíró bécsi piac az élő sertéseket magához vonzza, és ennek következtében a budapesti piacra irányuló felhajtásokat nagymértékben csökkentse”,²⁶ ami a magyar fővárosban nemcsak húshiányhoz, hanem a hentes- és zsiradékszakma ellehetetlenüléséhez is vezetett volna.

A főváros ezért az érdekelt iparoskörökkel egyeztetve a kormányrendelet ellenére nem léptette életbe a maximális kiskereskedelmi árakat. A fentiek mellett mindezt azzal indokolta, hogy az „utóbbi hetekben jelentkezett piaci áralakulás mellett ez az intézkedés eddigelé nem látszott szükségesnek”, és kérte is a kormányt, hogy a helyi maximális árak behozatalára továbbra se kötelezze. A sertéshús és az összes sertéstermék piaci ára 1915 november–decemberében, tehát még a rendeletben meghatározott első lépcső előtt (többek között a főváros hizlalási akciója eredményeként a piacon megjelenő többlet kínálatnak köszönhetően) éppen csökkenő tendenciát mutatott. Ekkor a sertéshús kilogrammjának ára elérte a budapesti húsfogyasztók számára kedvező 3 korona 30 fillért, miközben a lépcsőzetes zsírár megállapítás alapján, a kormány intenciói szerint 5 koronában kellett volna maximálni a félsertések kilogrammonkénti árát annak érdekében, hogy a tenyésztők továbbra is érdekeltek maradjanak a

²⁵ Jelentés az 1916. november 16-i közgyűléshez a sertés ellátottságról. BFL IV. 1407/b. 128.347/1918-VIII. sz., 7584/1918-VIII. sz.

²⁶ A közélélmzési ügyosztály jelentése az 1916. november 8-i közgyűléshez. BFL IV. 1407/b. 128.347/1918-VIII. sz., 7584/1918-VIII. sz.

hizlalás fenntartásában. A zsír kiskereskedelmi árát pedig akkor kellett volna 7 korona 40 fillérben maximálni, amikor az a budapesti boltokban éppen 7 korona 20 fillérbe került.²⁷

A kormányzat az ármaximálások kapcsán két tűz közé szorult. Az osztrák féllal egyeztetve és a hadsereg ellátásának feladatát figyelembe véve úgy kellett a zsír és a hús nagykereskedelmi árának megállapításával beleavatkoznia a piaci folyamatokba, hogy a szereplők gazdasági érdekei sehol se sérüljenek a termelést már veszélyeztető, túlzott mértékben. A termelő a maximált takarmányárak mellett és azok nehézkes beszerzése ellenére is épphogy még megtalálja a számítását, miközben a háborús beszerzés eredményeként legtöbbször egyáltalán nem a termelőnél lecsapódó túlzott árnövekedés is féket kapjon. Ez utóbbit a főváros helyi szinten, saját eszközeivel (hizlalási akció, hús- és zsírtalan napok bevezetése) mérsékelten, de időlegesen azért eredményesen tudta befolyásolni.

A városnak az ármaximálás bevezetése ellen tett felterjesztései végül nem hozhattak eredményt. A kormányzat nem járult hozzá Budapest esetén az országos érvényű rendelet figyelmen kívül hagyásához. A főváros így csak a huzavona hónapjait nyerhette meg, és a határárak teljes körű bevezetése végül 1916 februárjában megtörtént. Innentől kezdve a sertéshús, a hentesáru, a zsír és a szalonna maximált nagy- és kiskereskedelmi ára előre megállapított módon csökkent. 1916 elején azonban a gazdasági folyamatok kiegyensúlyozatlanságának bizonyítékeként az élősertés-árban tapasztalható tendencia váratlanul megfordult, és az 1915 végén megfigyelt csökkenés után ismét gyorsuló ütemű emelkedésbe kezdett.²⁸ Ez pedig már a főváros bevásárlásait is

²⁷ Bár a maximált árak egyáltalán nem jelentették azt, hogy az alatt nem lehetett volna árusítani, azonban egy-egy ilyen rendelet megjelenésével az árusok pillanatok alatt igazodtak a maximált árakhoz, így téve a maximális árakat a gyakorlatban minimálissá. A hivatkozott árak értelemszerűen papírkorona-értékeket adnak meg. A közlélemezési ügyosztály jelentése az 1916. november 8-i közgyűléshez. BFL IV. 1407/b. 128.347/1918-VIII. sz., 7584/1918-VIII. sz.

²⁸ Kiszely Gyula belügyminiszteri osztálytanácsos hozzászólása a népelemező bizottság ülésén. FK, 1916. június 23. 1232.

nehezítette, miközben a bécsi húсарak maximálása továbbra is elmaradt.²⁹

Mindennek következtében a hentesipar Budapesten szinte teljesen leállt, a nagyvágók beszüntették a működésüket, a kishentesek sem tudtak veszteség nélkül félsertéseket vásárolni, ennek következtében a zsír- és szalonnatermelés, a szabott áron történő árusítás mellett teljesen veszteségesé vált, a piacon pedig beállt zsírhiány még a húsnál is látványosabb volt.³⁰

A hentesek tapasztalata szerint a maximált árak aránytalanul kerültek megállapításra. A szalonna és a zsír között csak 10% árkülönbözettel kalkulált a rendelet, míg a gyakorlatban a termelők a szalonna kiolvasztása után 20% veszteséggel számoltak.³¹ A hentesipar az irreális árakra és termelési költségekre válaszul minimalizálta a tevékenységét, illetve aki mégsem hagyott fel a zsírttermeléssel, az a rendeletekkel dacolva kéz alatt értékesítette azt. Így került 1916 márciusában az előírt és a főváros által immáron 6 koronában maximált zsír a feketepiacon 10 koronába.³²

A helyzetet tovább nehezítette, hogy miközben a lépcsőzetesen maximált zsírár elérte a minimumát, az élő sertés ára rendületlenül emelkedett. Az ilyen formában mesterségesen kreált zsírhiány pedig egyenesen vezetett el a végeláthatatlan sorok ki-

²⁹ „A helyzetet nehezítette és zavarossá tette még az a körülmény is, hogy tudomásunkra jutott, hogy Bécsben és Alsó-Ausztriában a szalonna- és zsírárakat az utolsó csökkenő gradációval nem léptették életbe, hanem február 16-tól március 15-ig érvényben volt árakat, március 16-tól folytatólag fenntartották és így lehetőséget nyújtottak a nagyvágóknak, hogy a dráguló élő sertésekből, tekintve, hogy a hús maximálva nem volt, termeljenek, mert a serteshús eladásánál a közönségtől rekompenzációt kaptak, amire az itteni iparosságnak nem volt módja.” Népélelmező bizottság ülése. FK, 1916. április 7. 665.

³⁰ Bizottsági és tanácsi előterjesztés a kenyérjegy-rendszer életbeléptetése ügyében. FK, 1916. január 11. 67.

³¹ Ez pedig szintén kedvezett a szalonna helyett ezentúl a zsír vásárlásra szakosodó osztrák Zentral Einkaufsstellének. A közélelmezési ügyosztály jelentése az 1916. november 8-i közgyűlésnek. BFL IV. 1407/b. 128.347/1918-VIII., 7584/1918-VIII. lsz.

³² Népélelmező bizottság ülése. FK, 1916. június 2. 1062.

alakulásáig Budapesten, ami miatt a főváros beavatkozása sem tűrhetett már halasztást.³³

„Ilyen körülmények között állott be 1916. március 16-án a kormányrendeletben megállapított utolsó periódus, amelyre nézve [...] a hús és húskészítmények újabb maximálásától, az ország és a főváros sertéspiacán beállott rendkívül súlyos helyzet hatása alatt el kellett tekintenünk, mert nem vállalhattuk a felelősséget egy olyan intézkedés végrehajtásáért, mely a főváros közönségének az akkori viszonyok között amúgy is nehéz ellátását még nehezebbé, és a háborús viszonyokat sínylő hentesipar gyakorlását pedig úgyszólván lehetetlenné tette volna” – foglalta össze a fővárosi Közélelmezési Ügyosztály az akkori helyzetet egy későbbi jelentésében.³⁴

A főváros a sorozatos közbenjárása nyomán, 1916. április elejétől így megkapta végül a kormánytól a felmentést a sertéshúsról és a hentesárura megállapított legmagasabb árak megszábasának kötelezettsége alól. A sertéshús kiskereskedelmi ára ezáltal napok alatt 5-ről 7,2 koronára szökött fel, és innentől kezdve a többi piaci áruhoz hasonlóan a piaci ártájékoztatóban megjelent árakat tartotta a hatóság az irányadónak az uzsoraárak elleni küzdelmében.³⁵

A zsír árának maximálása azonban továbbra is megmaradt, mert annak felszabadításától a zsírnak a közlelmezésben játszott kulcsszerepére hivatkozva a kormány elzárkózott.³⁶ Így az élő sertés harmadát kitevő, a budapestiek fogyasztásában az országos átlagnál is nagyobb arányt képviselő húsnak³⁷ az ára nehezedett egyedül a hentes- és zsiradékpiar egészét nyomó te-

³³ Folkusházy Lajos levele Bárczy Istvánhoz, 1916. március 20. BFL IV. 1407/b. 92.193/1916-VIII. sz., 3251/1918-VIII. sz.

³⁴ Jelentés az 1916. november 16-i közgyűléshez a sertés ellátásról. BFL IV. 1407/b. 128.347/1918-VIII. sz., 7584/1918-VIII. sz.

³⁵ A sertéshús és hentesárura nézve megállapított legmagasabb árak felfüggesztése. FK, 1916. április 7. 653.

³⁶ A zsír esetén a kormány merev hozzáállását magyarázhatja, hogy a katonaság zsirigénye mellett a mezőgazdasági munkások ellátásának biztosításában az aratószalonna fontos szerepet játszott a gazdaságok életében, így az mindig jól értékesíthető cikk volt vidéken.

³⁷ Folkusházy Lajos hozzászólása a népélelmező bizottság ülésén. FK, 1916. április 18. 665.

her, amelynek kordában tartása ezentúl még szigorúbb helyhatósági közreműködést igényelt. 1916. május 26-án egy IX. kerületi rendőr főfelügyelő így foglalta össze a piaci problémát a fővárosi államrendőrség főparancsnokságának írt jelentésében:

„Tisztelettel jelentem, hogy ma délelőtt sertésközvágóhídon lévő sertésvásáron megjelenvén az iránt érdeklődtem, hogy az élősertések árának fokozatos emelkedését tulajdonképpen mi idézi elő. Egyes nagykereskedők azt válaszolták, hogy nincs az élősertésekre kiviteli tilalom, és az osztrák kereskedők beutazzák egész Magyarországot, az eladó sertéseket megveszik bármi áron, a magyarországi hizlalók pedig sertéseiket előszeretettel szállítják Bécsbe, mert azokat ott kedvezőbb feltételek mellett lehet eladni. [...]

Ma az élő sertés ára 7,30–8,40 között ingadozik. Ennél fogva a hentesek igen tartózkodnak a vételtől, mivel teljesen lehetetlen, hogy ilyen árak mellett a zsírt 5,50–6,40, a szalonnát pedig 4,90–6,00 korona maximális árak mellett eladhassák. A zsír és szalonnának helytelenül maximált ára oka annak, hogy ma zsírt vagy szalonnát alig kaphat a fogyasztó közönség. Ha a hentes vesz is sertéseket, úgy az abból előállított zsírt és szalonnát nagyban, rendszerint kerülő úton, magasabb árakban adják el, vagyis a fogyasztó közönség a meghatározott árakon zsírhoz, szalonnához alig, vagy csak nagy utánajárás, civakodás útján juthat.

Több tekintélyes kereskedővel beszéltem, hogy ezen állapotokon hogyan és miként lehetne segíteni, szerintük két módja lenne, vagy megszorítja a kormány a sertéskivitelt, vagy pedig maximálja méltányos áron az élő sertés, a zsír és a szalonna árát. Azon kérdésemre, hogy ha a kívánt maximálás nem következik be, mit szándékoznak tenni? azt válaszolták, hogy akkor a jövő héten beszüntetik a vásárlást, mivel a jelen magas élősertés, illetőleg maximált zsír és szalonna árak mellett nem találják meg a számadásukat.

A bekövetkező komoly zavargások elkerülése végett az élősertés, a zsír és szalonnának maximálása tekintetében intézkedés történjen.”³⁸

³⁸ BFL IV. 1407/b. 96.871/1916-VIII. isz., 3251/1918-VIII. lsz.

Bár korábban éppen a főváros kérésére megszűnt a hús- és hentesárak maximális ára Budapesten, de miután a zsír megmaradt, ezért 1916 májusában újabb intézkedésre lett szükség. A főváros hatóságának közvetítése mellett az érintett piaci szereplők megállapodást kötöttek, hogy az élősértés-ár megállapításánál nem lépnek túl egy megszabott, 1916 májusában éppen 8,20 koronában meghatározott nagykereskedelmi árat, tehát a fiatal sertések esetén 8,20 koronánál, az öregeknél 7,80 koronánál többet nem kérhettek. Ennek a piaci viszonyokhoz képest akkor még viszonylag magasan megállapított árnak a kialakításához a főváros Közélelmezési Ügyosztályának hathatós asz-szisztenciájára volt szükség. Az ügyosztály arról is gondoskodott, hogy a meghatározott árat be nem tartókat eltávolítsák a közbádogóhídról, valamint a budapesti sertésvásár működésének fenntartása érdekében közvetített, hogy a bizományosok a felhajtás 70%-át a nagyvágók helyett a kishenteseknek engedjék át.³⁹

A főváros hizlalási akciója

Budapest azonban nemcsak adminisztratív intézkedésekkel, hanem aktív gazdasági szerepvállalással is hozzájárult a zsír-árak mérséklődéséhez. A főváros a sertéshizlalási akcióját 1914 szeptemberében indította el a kőbányai sertéstelepén, holott a városrész fejlesztése érdekében az itteni hizlaldák felszámolása, illetve a telepek kisajátítási folyamata már jó pár éve zajlott. A főváros eredeti, akkor már közel egy évtizedes elképzelése az volt, hogy a lakosság jobb élelmezésének céljából megszerzi a befolyást az akkor már ötvenéves hizlalda, és a nemzetközileg is jelentős sertésvásár felett, és kitelepíti azt a város szélére. Ennek érdekében meg is kezdődtek a tárgyalások a kormányzattal, és (az áttelepítésre alkalmasnak tűnő koronauradalom közelsége miatt) az uralkodó családdal is. Budapest számításait azonban keresztülhúzta, hogy a kisajátítási egyezségek megkötésének folyamata elhúzódott, illetve, hogy 1914 elején váratlanul, álla-

³⁹ Népelelemző bizottság ülése. FK, 1916. június 2. 1062.

mi közreműködéssel megkezdődött Nagytétényen két banknak a hizlalótelep-beruházása. Ez utóbbi tényező, vagyis a várható komoly versenytárs fellépése, rögtön irreálissá tette a főváros terveit.

A világháború kitörése az egész problémát más megvilágításba helyezte. A K LHÜ 1905-ös megalapításától kezdve kifejezetten kezdeményező, aktív közéleti-politikát folytató hatóság most sem riadt vissza a piaci folyamatokba való beavatkozástól. Az, hogy egy város hizlaldát tartson fenn, nem volt teljesen példa nélküli, hiszen már a kilencszázas évektől tudunk több német településről, amely elsősorban a házi szemet hasznosítása érdekében kísérleti, kommunális hizlaldát alapított. Az újdonságot a főváros legújabb vállalkozásában nem is a hizlalda megalapításának ténye jelentette, hanem annak célja. Budapest ugyanis a megváltott kőbányai hizlaldák infrastruktúrájára alapozva, kifejezetten a lakosság zsírellátásának biztosítása, illetve a zsírpiacon folyó folyamatok kontrollálására alapította meg a hizlaldáját. 1914 őszén az első 10 000 sertés megvásárlásával vette kezdetét a főváros sertéshizlalási akciója,⁴⁰ amely 1915 tavaszán már 20 000, őszre pedig 30 000 sertés hizlalásával szavatolta a lakosság zsírellátásának viszonylagos biztonságát.⁴¹

Budapest új, az eredetihez képest redukált üzleti elképzelése az volt, hogy a kihizlalt állatok egy részét piaci áron értékesítik, majd az így nyert bevételből újabb malacok vásárlásával növelik a lehetőségek határáig az állományt. Ahhoz azonban a telepen hizlalt több tízezer állat is kevésnek bizonyult, hogy a főváros hosszú távon is befolyásolni tudja a helyi piaci viszonyokat, ugyanakkor tartalékképzéssel a zsírhiány kialakulását eredményesen késleltette, nagyobb húsmennyiség alkalmanként áruba bocsátásával pedig a húсарak növekedését is mérsékelni tudta.⁴²

⁴⁰ A sertéshizlalda igazgatója 1914-től 1926-ig egy neves szakember, Kanidáky János volt, aki még 1882-ben Kőbányán kezdte a pályafutását. D. B.: Jeles sertés hizlaló. *Köztelek*, 1932. április 3. 269.

⁴¹ Közéleti bizottság ülése. *FK*, 1915. április 9. 685. Sertéshizlalási akció. *FK*, 1916. november 6. 2059–2060.

⁴² 1915 őszén például heti 1000 sertésnek a ferencvárosi zárt (tehát csak helyi fogyasztást kiszolgáló) vásáron való áruba bocsátásával tudta megállítani a

A főváros a hizlaldája beindításával a Monarchia területén egyedülálló mértékű akciót teremtett, ráadásul a hizlalás mellett a tartalékolás, tehát a szükség szerinti beavatkozás lehetősége is biztosítottá vált. Folkusházy Lajos fővárosi tanácsnoknak a hivatali optimizmust mutató véleménye szerint: „Ez azt jelenti, hogy ha a fővárosba egy hónapon keresztül abszolúte egyetlenegy sertés nem érkezne, akkor is a főváros egy hónapon át serteshússal tökéletesen el van látva [...] [Ez] a megnyugvásnak olyan mértékét keltheti, amellyel ma kevés város tud dicsekedni.”⁴³

A fővárosi serteshizlalási akció a csúcspontját 1916-ban érte el, ami egyszerre jelzi a gazdaságos működtetést, de a szükség beálltát is. Ekkor a főváros kőbányai hizlaldájában 23 500, a vidéki bérhizlaldákban pedig 4200 hízó és 1850 süldő várta a hasznosulását. Továbbá Budapest 1916 májusában szerződést kötött a Deutsch Mór és Deutsch Albert adonyi–alsócinkotai gazdálkodókkal, hogy a bérelt gazdaságukban, a főváros által vásárolt 1850 malacot és 1500 sovány sertést felhizlalják.⁴⁴

A zsírhelyzet fokozódása

A fővárosiak zsírellátásában érzékelhető problémák az élősértés-ár megkötését sürgették volna, hiszen az alacsonyan maximált zsírár mellett a henteseknek továbbra sem érte meg a zsírt a kiskereskedelembe értékesíteni, hanem inkább kéz alatt, másfélszeres áron a vendéglőknek adták el azt.⁴⁵ A zsír kéz alatt árusítása mellett egy másik illegális gyakorlat is felütötte a fejét. Sok termelő direkt rontotta meg a zsírt, tíz százalék faggyút ke-

szakadatlan húsáremelkedést. Később pedig már a vágást is a város végezte, a húst és zsírt pedig a KÉÜ-n vagy a város hentesein keresztül hozta forgalomba.

⁴³ Közelelmezési bizottság ülése. FK, 1915. március 5. 386–387.

⁴⁴ A kapcsolat az alsócinkotai bér gazdasággal egészen az 1920-as évek végéig fennmaradt. Deutsch-féle alsócinkotai serteshizlalás, 1917. december 20. BFL IV. 1407/b. 2981/1917-VIII. sz., 2598/1917-VIII. sz.; Az adonyi bér gazdaság hizlalása, 1917. július 21. BFL IV. 1407/b. 76.429/1917-VIII. sz., 2637/1917-VIII. sz.

⁴⁵ Népelemező bizottság ülése. FK, 1916. június 2. 1062.; Waigand József hozzászólása. FK, 1916. június 23. 1222.

verve hozzá, hogy azt mint már ipari zsírt korlátozások nélkül árusíthassa. A Bécs irányában történő zsírkiáramlást megkötő rendeletet ezáltal is ki tudták játszani, mert az ipari zsír kiszállítása továbbra sem volt szabályozott.⁴⁶

A lakosság ellátása így egyedül a fővárosra maradt, amely a hízalási akciójában termelt vagy a vidékről, saját számlájára beszerzett zsírt a feketepiacon elérhető árnál jóval alacsonyabban megállapított, maximális áron (1916 tavaszán 6,40 korona) árusította a saját bolthálózatán keresztül – kilogrammonként 3-4 korona veszteséggel. A lakosság, miután nem tudott a henteseknél zsírt venni, a KÉÜ-re és a KLHÜ-re volt utalva, amelyek előtt a városban fennálló hiány miatt várakozók sorai kígyóztak. „Ahol azelőtt 500-600 ember volt, ugyanott ma 1800 áll.”⁴⁷

A főváros 1916 tavaszán heti 40 000 kilogramm zsírt hozott forgalomba, ami eleve nem volt már elegendő. Sokan pedig azért nem jutottak zsírhoz, mert mások több helyen is sorba állva felvásárolták azt. A főváros ezért, hogy koordinálni tudja a lakossági vásárlást, elsőként heti három napra (kedd, csütörtök és szombat) korlátozta a zsírárusítást, és minden boltjában azonos időpontban, délután négy órakor kezdte meg az áruba bocsátást. Azoknak pedig, akik aznap nem jutottak árucikkhez, a következő árusítási napra garantálták a zsírhoz jutást.⁴⁸ A hivatalos szabályozás szerint: „Az árusítás kezdetét megelőzőleg egy negyed órával az elárusító a kirendelt rendőrközegek ellenőrzése mellett a vásárolni szándékozók között azok jelentkezésének sorrendjében 1-től folytatólag [a zsíradék elfogyása esetén a következő napon vásárlási elsőbbséget biztosító] számozott sorrendi jegyeket fog kiosztani. Az árusítás a kiosztott jegyek sorrendjében történik és a kapott szám az áru átvételekor az elárusítónak

⁴⁶ Ezen a helyzeten az ipari célokra felhasználható zsír forgalmának korlátozásáról szóló 1853/1916. (június 7.) ME sz. rendelet megjelenése segített valamennyit, de az továbbra sem írta elő az ipari zsírra vonatkozóan a szállítási igazolványt. FK, 1916. november 6. 2058. *Budapesti Közlöny*, 1916. június 9. 3.

⁴⁷ Népélelmező bizottság ülése. FK, 1916. június 23. 1233.

⁴⁸ Népélelmező bizottság ülése. FK, 1916. június 2. 1062.

átadandó. Amíg a hájárúsítás tart, addig az elárusítóhelyen más árut kiszolgálni nem szabad.”⁴⁹

A főváros ebben a helyzetben további intézkedésekkel is kísérletezett az ellátás biztosítása érdekében. 1916 májusától bevezette, hogy a henteseknek a főváros ellenőrzése alatt álló közvágóhídon beszerzett sertéseknek nemcsak a húsát, hanem a zsírját is kötelezően ki kellett mérniük. Vagyis az iparosok, rajtaütésszerű rendőrségi ellenőrzés terhe mellett, csak akkor árusíthattak húst, ha a sertésből kinyert teljes szalonnamennyiséget is értékesítik a fogyasztók között, vagy átadják azt a KÉÜ-nek. A nagyvágókat pedig arra kötelezte, hogy a vágóhídon adják le a közszükséglet kielégítésére a kitermelt zsír egy részét (sertésenként 10 kilogrammot), vagy saját nyílt üzleteikben árusítsák ki azt. Azonban egyik rendeletet sem tudta a főváros maradéktalanul betartatni.⁵⁰ A legális piaci viszonyok fenntartása érdekében így 1916 júniusában a főváros saját hatáskörében intézkedett a zsír maximális árának 6,40 koronáról 8,40 koronára való felemeléséről. Ezt a hatósági zsírárat azonban a főváros is csak tetemes veszteségeket vállalva tudta tartani, mert a feketepiacon már 12-14 korona között mozgott az ár, miközben a budapesti vásáron az élő sertés ára ekkor még mindig 8 korona 45 fillérben volt megállapítva. A főváros próbálkozásai – az állami beavatkozás hiányában – tehát továbbra sem vezettek megnyugtató eredményre.⁵¹

A zsírpiacon végül némi enyhülést hozott a sertésvágás korlátozása, valamint az élő sertésekért és sertéstermékekért köve-

⁴⁹ Hirdetmény a KÉÜ és K LHÜ elárusítóhelyein forgalomba hozott zsír, olvasztani való szalonna és hár árusítására nézve 1916. május 27-tól kezdődőleg. BFL IV. 1407/b. 96.871/1916-VIII. ísz., 3251/1918-VIII. ísz.

⁵⁰ Weiss Manfréd például azért nem teljesítette a zsírleadási kötelezettségét, mert 1916 novemberétől a vágásai után kinyert zsír a hadügyminisztériumot illette. Népélelemző bizottság ülése. FK, 1916. június 2. 1062.; Folkusházy Lajos hozzászólása a népélelemző bizottság ülésén. FK, 1916. június 23.1233.; Weiss Manfréd katonai konzervgyár zsírleadási ügye, 1916. november. BFL IV. 1407/b. 126.201/1916-VIII. ísz., 1759/1916-VIII. ísz.; Intézkedés a fogyasztókönzönség sertésszír és szalonnaszükségletének biztosítása iránt, 1916. május 17. 47.114/1916.VIII. ísz., 3251/1918-VIII. ísz.

⁵¹ Népélelemző bizottság ülése. FK, 1916. június 2. 1064., 1067.; A közéletmelzési ügyosztály jelentése az 1916. november 8-i közgyűlésnek. BFL IV. 1407/b. 128.347/1918-VIII., 7584/1918-VIII. ísz.

telhető legmagasabb árak megállapításáról szóló, országos érvényű, 1916 júliusában kiadott rendelet.⁵² Ez a levágásra szánt hizott sertés legmagasabb árát kilogrammonként 6 korona 80 fillérben, a leölt félértésekét pedig 7 korona 60 fillérben, míg az olvasztott zsírét 8 korona 52 fillérben maximálta, ugyanakkor a hús és húskészítmények nagykereskedelmi, valamint a zsír, a szalonna, a hús és hentesáruk kiskereskedelmi árának megállapítását továbbra is a helyhatóságok feladatának tekintette.⁵³

Az eddig megismert gazdasági tényezők nemcsak közvetlenül a lakosság zsírellátására hatottak és vezettek el 1916 végére a zsírjegyrendszer behozataláig, de közvetve befolyásolták a maximálás alól mindvégig mentesülő marhahús árának alakulását is. Ehhez érdemes megnézni az árindexek változását bemutató 1. táblázatnak az 1916-os évre vonatkozó sorát.

1916-ban már érzékelhetővé vált a főváros zsír- és húspiacán az árszabások hatása. 1916-ra a szabadáras marha árának növekedése az 1915-ös évhez képest már túlszárnyalta az év második felétől kötött áras élő sertését. Bár a sertéshús kilogrammonkénti ára még mindig magasabb volt, az áremelkedés ütemét tekintve a marha már átvette a vezető szerepet. Az előző évvel összehasonlítva 1916-ban a marhahús ugyan nem drágult nagyobb ütemben az élő marhához képest, de a két termék árának emelkedési üteme között a korábbi nagy különbség 1916-ra eltörpült, vagyis az élőállat-ár emelkedési üteme jelentősen csökkent. Bár az élő sertés és a zsír árának leszorítására tett kormányzati kísérletek nem szüntették meg az árak emelkedését, annak ütemében még jelentősebb csökkenés figyelhető meg. 1916-ban összességében a szabadáras vágómarha értéke nőtt a legnagyobb mértékben, melyet most már szorosan közelítve követett a marhahús átlagárának emelkedése. Az élő sertés, a sertéshús és a zsír esetén

⁵² Élősertés, sertézsír, sertéshús és hentesáru legmagasabb áráról szóló 2249/1916. (július 7.) ME sz. rendelet. FK, 1916. július 21. 1532.

⁵³ Budapesten az élő sertésekért és a sertéstermékekért követelhető legmagasabb árak 1916. július 18-ától léptek érvénybe. Határozat a sertések és sertéstermékek legmagasabb árának megállapításával kapcsolatban, 1916. július 15. BFL IV. 1407/b. 30.386/1916-VIII. isz., 3251/1918-VIII. isz.

azonban az áremelkedés ütemének mérséklődése egyértelműen az árszabályozás eredményének tudható be.

A kormányzat az áralakulás szempontjából ugyan sikeresen avatkozott be, de a túlhajtott árak megfékezése, illetve a termelési költségeknek a fogyasztói árakkal nem arányos megállapítása 1917-re a teljes zsírpiacon felborulását eredményezte. A maximált árak bevezetése a lakosság ellátására nem hozott kedvező hatást, csak a hivatalos áron vásárló katonaságnak kedvezett. A fogyasztóknak ezen a maximált áron nemigen jutott zsír, így ők többségében a feketepiac kínálta lehetőségekre szorultak. Mindezt hűen tükrözi a zsír eltűnése, a sertéshúsnak meg csak részleges elérhetősége a hentesek kínálatában.

A sertésfelhozatal megszűnése és a SERÁT-rendszer

A belügy-, a kereskedelemügyi és a földművelésügyi minisztérium által kidolgozott, 1916 júliusában életbe léptetett rendelet előkészítési folyamatában tárgyaltak az érintett piaci szereplőkkel és a főváros képviselőivel is. A kormány által végül kiadott rendelet kérdésében nem volt a felek között maradéktalan egyetértés. A hagyományosan a termelők érdekeit védő földművelésügyi tárca, amely magát az ármaximálást sem támogatta teljes mellszélességgel, a Budapestre vonatkozó ár megállapításakor az eredeti javaslatához képest 50 fillérrel alacsonyabb árat indítványozott, és ezt a módosítást sikerült is elfogadtatnia. Ezzel meg is pecsételődött Budapest húsellátásának kérdése, hiszen a közvetítők a reálisnál 50 fillérrel alacsonyabb ár mellett már nem vállalták a felhozattal járó kockázatot. „[A] maximálásnak az lett az első következménye, hogy megszűnt a sertések fölhajtása a budapesti vásárra, a második következménye pedig az lett, hogy a bizományosok egytől-egyig abbahagyták a munkát. Helyesebben: azóta osztrák és cseh számlára dolgoznak.”⁵⁴ A következő hónapok tanúsága szerint – megerősítve a szakértők előzetes véleményét – az élősertés-ár, illetve az ehhez kötődő

⁵⁴ Az élelmezés legsötétebb foltjai. *Budapesti Hírlap*, 1916. október 6. 3.

feldolgozott termékek aránytalan ármegállapítása továbbra sem tükrözte kellőképpen a valós piaci állapotokat.

A részletek ismeretében könnyen megjövendölhető volt a fővárosi sertésfelhajtások megszűnése.⁵⁵ Az élő sertések maximált áráról szóló rendelet megjelenését követő hónapokban a töredékre esett vissza a budapesti felhajtás,⁵⁶ szeptemberben már csak tisztán az erdélyi menekültek sertéseire szorítkozott,⁵⁷ októberre pedig teljesen megszűnt. Minderre természetesen az elmúlt két év rablógazdálkodása is kihatással volt, minek eredményeként 1916 végére a korabeli becslések alapján az ország hizottsertés-állománya a világháború előtti mennyiség kétharmadára csökkent.⁵⁸

A serteshús ettől nem tűnt el teljesen a fővárosból,⁵⁹ azonban a korábban még valamilyen szinten ellenőrizhető piaci folyamatok teljesen követhetetlenné váltak. A nagyvágók többsége, akik nem alkalmaztak saját ügynököket, és nem is rendelkeztek az ellátás biztosítása szempontjából megfelelő vidéki kapcsolattal, üzemük teljes leállítására kényszerültek. Mások viszont, akiket közvetítők láttak el áruval, óriási haszonra tettek szert. A hi-

⁵⁵ A Közélelmezési Ügyosztály jelentése az 1916. november 8-i közgyűlésnek. BFL IV. 1407/b. 128.347/1918-VIII., 7584/1918-VIII. lsz.

⁵⁶ A rendelet életbelépését megelőzően még heti 4000 sertés érkezett a fővárosba, július utolsó két hetében már csak 783 darab, augusztusban 1473. Tanácsi jelentés a közlelmezés állapotáról. FK, 1916. november 6. 2059.

⁵⁷ Az 1916-os erdélyi román betörés alkalmával az ottani lakosság állatállományának áthozatala és értékesítése céljából alapította meg a földművelésügyi minisztérium a Hadi Állattávtételi Bizottságot, melynek működésében a Budapesti Állatvásárpénztár Rt. is részt vett. Budapesti Állatvásárpénztár részvénytársaság. *Nagy Magyar Compass*, 45/1. 1917. 287. – „Óriási mulasztást követett el a kormány, amikor nem gondolt a Romániával kitörhető háborúra és nem mentette meg az erdélyi termést és az ott felhalmozott árukat. Hihetetlen, hogy az erdélyi menekülteket miként használják ki. Marháikat 4-5 koronás árban vásárolják meg tőlük. Amikor tizenkét koronát fizetünk egy kiló marhahúért, akkor nem szabad kihasználni a menekültek szorult helyzetét.” Huszár Károly az élelmezési zavarokról. *Világ*, 1916. szeptember 27. 8.

⁵⁸ Az élelmezés legsötétebb foltjai. *Budapesti Hírlap*, 1916. október 6. 2.

⁵⁹ A közvágóhídon, a vásár megkerülésével 1916 októberében 4000 sertést vágtak hetente, ezek között a katonai és polgári vágások is szerepeltek. A „válalatok kénytelenek beszerezni a zsírt [...] a munkásaiknak [...] Erre kötelezi őket egyrészt a törvény és az önérdék [...] A nagy bányatársaságok, kohók, melyek a katonai sorban lévő, tehát katonai ellátásban részesülő munkásokat foglalkoztatnak, bármilyen összegeket megadnak a zsírért [...] vagy élősertést vásárolnak s maguk adják oda az állatokat a nagyvágóknak.” Uo. 3.

rek szerint az ügynökök, kupecsek, kalandor hentesek a birtokokon ellenőrizhetetlen körülmények között vásároltak, akár a maximális árak teljes mellőzésével.⁶⁰ „A sertésvágóhídon néven neveznek egy hentest, aki béke idején két sertést dolgozott fel hetenkint, vagyis a legtörpébbek közül való volt. Most, alig három hónap alatt félmilliót szerzett. Úgy is mondhatnók: rabolt. [...] az élő sertésért falun [...] három koronával többet fizetnek a megállapított árnál.”⁶¹ A rossz nyelveket ezúttal Bittner János képviselő – és a Budapesti Hentes Ipartestület elnöke – szólaltatta meg a fővárosi közgyűlésen: „Ők, akik tudták, hogy 6.80 [korona] áron sem lehet sertést kapni, csodálkoztak, hogy az a minisztérium, amely éppen a gazdaközösség érdekeit képviseli, [...] mondja, hogy szorítsák lejjebb az árakat [...] talán azért ragaszkodnak ahhoz, hogy a vásárra ne jöjjön a sertés, hogy négy szem között, odakinn a kastélyokban drágább üzleteket lehessen megkötni [...] Ezek a titkos eladások [...] sok helyen a hatóság tudtával történtek.”⁶²

A sertésár maximálásáról szóló rendelet nem szabályozta még a rekvirálás kérdését. Az volt az általános tapasztalat, hogy a hizlaldák júliustól nem vitték piacra az árut, így próbálva kikényszeríteni a kormánytól a maximált árak megemelését. „[E]l kell rendelni az élősertések rekvirálását [...] a takarmány felett úgyis a kormány rendelkezik a Haditermény [Rt.] által [...] A budapesti és a vidéki sertésüzlet viszonyai, a pesti és a bécsi sertésvásár eseményei megérlelték már a rekvirálás elrendelését” – követelte a *Pesti Napló*.⁶³

Az, hogy a zsír teljesen eltűnt a szabad forgalomból, egy idő után már a katonaság zsírellátását is veszélyeztette. A hadsereg maga is hizlalt sertéseket, illetve hizlalási szerződéseket is kötött, de a szabott árak tartása ezt is megnehezítette a gyakorlatban.

⁶⁰ Tanácsi jelentés a közélélmzés állapotról. FK, 1916. november 6. 2059.

⁶¹ Az élelmzés legsötétebb frontjai. *Budapesti Hírlap*, 1916. október 6. 3.

⁶² FK, 1916. október 27. 2004. Bittner itt arra a korábban jelzett kérdésre utalt, hogy a földmívelésügyi minisztérium javaslatára állapították meg alacsonyabban az élő sertés fővárosi árát.

⁶³ ká.: Sertésmágnások sztrájkja. *Pesti Napló*, 1916. július 27. 7.

Nemcsak a katonaság, hanem a fogyasztók zsírellátásában is némi enyhülést hozott a hadügyminisztérium Sertésátvételi Bizottságának (SERÁT) 1916. októberi megalakítása.⁶⁴ „[A] hadügyminiszter miután a nyílt piacon szükségletét fedezni nem bírta, katonai rekvirálás útján akarta azt biztosítani. Hogy a katonai rekvirálás mit jelent, azt kóstolásból már ismerjük. A földmívelésügyi miniszter, mint sok alkalommal máskor is, állást foglalt a katonai rekvirálás ellen, és sikerült keresztül vinnie, hogy a hadügyminiszter a tervétől elálljon, illetve a sertés-, zsír-, és szalonnaszükséglet beszerzését a magyar kormány által alakítandó polgári bizottságra bízza.”⁶⁵ Ez ugyanis a hatóság tekintélyével hathatósan tudott érvényt szerezni a maximált áraknak, és így közvetve, ha nem is rögtön, de hosszú távon javulást hozott a fővárosiak zsírellátásában is.

A SERÁT létrejöttével egy háromkomponensű, vegyes rendszer alakult ki az országban rendelkezésre álló sertésmennyiség elosztására, ez azonban még mindig csak minimálisan könnyítette a lakosság sertéshús- és zsírellátását. Míg a katonaság szükségletét a SERÁT szerezte be, addig az osztrák kormánynak is volt Magyarországon egy bevásárló szervezete, amely Ausztria

⁶⁴ A földmívelésügyi miniszter vezetése alatt megalakult SERÁT-ban a közös hadügyminisztérium, a honvédelmi, belügyi és kereskedelmi minisztérium, a bécsi kormány mellett, szakértőként helyet kapott még az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, Fővárosi Állatvásárpénztár Rt., Telepítő- és Parcellázóbank Rt. és az Élelmiszerszállító Rt. képviselője is. A bizottság az ügyek vezetésére egy végrehajtó szervet is létesített Rubinek Gyula irányítása alatt. A Magyar Mezőgazdák Szövetkezete épületében (Akadémia utca 29. sz. alatt) székelő bizottság kereskedelmi alapon tevékenykedett. Működésének első fél évében a kormány által engedélyezett közl 130 000 sertés teljes egészét rekvirálta, valamint a polgári szükséglet részére is juttatott sertést. A sertések rekvirálása Baranyában. *Pécsi Napló*, 1916. november 4. 5.; SERBÁN János: A jövő évi zsírszükséglet biztosítása. *Az Újság*, 1918. április 14. 12.

⁶⁵ A SERÁT feladata: sertésvásárlás vagy -rekvirálás maximált áron, ez alól a törvényhatóság tulajdonában hízó sertések külön kormánydöntés esetén mentesíthetők. Emellett külön szerződéseket köthet ipari hízalásra sertéstenyésztőkkel, illetve végszükség esetén saját számlára sovány sertéseket vásárol és azokat hízaltatja fel bérhízalók bevonásával. „A bizottság tehát, bár közvetve a honvédelmi miniszter útján, a leghatalmasabb fegyverrel – a rekvirálás jogával – van felszerelve, ezzel csak szükség esetén él.” A Cs. és Kir. Hadügyminisztérium Sertés Átvételi Bizottsága. *Köztelek*, 1916. október 14. 1.

szükségletét biztosította leginkább úgy, hogy a már sokszor emlegetett osztrák ügynökök felhivatalosan, a maximális áron felül vásárolták fel a sertésbűst és a zsiradékot.⁶⁶ A lakosság ellátását pedig több-kevesebb sikerrel a még 1915 nyarán létrehozott gabonafelvásárló és -elosztó központon, a Haditermény Rt.-n keresztül biztosították,⁶⁷ amely sokszor a SERÁT közvetítésével jutott a szükséges készletekhez.⁶⁸

Az új sertéselosztási szisztéma csak mérsékelt sikert és részleges megelégedettséget hozott a budapestiek ellátásában. „[M]inden állomásfőnök utasítást kapott, hogy a sertéseket nála kell a szállításra bejelenteni s azokat nem szabad továbbítani addig, amíg a rekviráló, illetőleg sertésátvételi bizottságtól jogot, illetve engedélyt nem kaptak a szállításra. Ennek következtében a legtöbb sertés, amely feladásra várt az állomáson, rekviráltatott, s az illetőknek a maximális árakat kifizették [...] azok a sertések, amelyek Budapestre voltak bejelentve, nem kerültek ide, csak csekély mennyiségben” – összegezte az új rendszer első „eredményét” Bittner János 1916. október végén.⁶⁹

November elején pedig Folkusházy Lajos fővárosi tanácsnok mutatott rá az új rendszer Budapestet sújtó problémájára: „[A] hadügyminisztérium sertésátvételi bizottsága az országban úgyszólván minden sertésre ráteszi a kezét úgy, hogy a fővárosba csak szórványosan és rendszertelenül érkeznek sertések, ennél fogva vagy aziránt kell intézkedni, hogy a katonaság a főváros polgári lakosságának élelmezésére szükséges mennyiséget engedje át, amiből azután rekquirálni lehet a zsírt, vagy pedig hozzá

⁶⁶ Az árfelhajtásért továbbra is az osztrák vásárlókat hibáztatták, mert ők „a rendelkezésre álló sertésanyagért a maximális árnak majdnem kétszeresét is megfizetik. Ezt annál is inkább megtehetik, mert értesülésünk szerint Bécsben és Ausztria egyéb városaiban a maximális árakkal mit sem törődve nyíltan 14-15 koronáért árusítják a Magyarországról [...] kivitt sertések húsát. [...] a budapesti hentesek [...] az osztrák vásárlókkal szemben a versenyt fel nem vehetik és a fogyasztóközönség rendszeres ellátásához szükséges mennyiségű áruhoz jutni nem tudnak”. A tanács jelentése a közéletmezés állapotáról. FK, 1917. október 16. melléklet, 4.

⁶⁷ A Haditermény Rt.-ről lásd BÓDY Zsombor: I. m. 155–157.

⁶⁸ P. J.: Biztosítják a városok zsírszükségletét. *Dunántúl*, 1917. december 23. 4.

⁶⁹ FK, 1916. október 27. 2004.

kell járulnia ahhoz, hogy a főváros a katonai sertésekből is elrekvirálhassa a szükséges mennyiséget. Minthogy pedig ez a kérdés elintézve nincs, [...] a főváros tanácsának még nem áll módjában, hogy a zsírjegyrendszert életbeléptesse.”⁷⁰

A helyzet tehát nem sokat javult. Ziegler Nándor vásárcsarnok-igazgató 1917. januári jelentése szerint „egyes helybéli és bécsi kereskedők a központi vásárcsarnokban a leölt sertéseket összevásárolják és Bécsbe szállítják. Ilyen Löbl és fia cég, aki tulajdonképpen mészáros és arra lenne hivatva, hogy előnyös helyen a marhahúst mindenkor olcsóbban adja. Ennek a cégnek csak nem régen lett megengedve (Leszlauernek is), hogy sertéshúst is árusítson. De akkor kikötöttem, hogy a vásárcsarnokban nem szabad neki sertéshúst vásárolnia. Most az engedélyt Bécs javára kamatoztatja és még a szalonnát sem méri ki, hanem nagyban eladja”. A jelentés nyomán vizsgálatot indított a SERÁT, de annál többet nem tudtak megállapítani, hogy amennyiben a SERÁT neve szerepelt a szállítási igazolványokon, akkor az hamisítvány lehetett, mivel bécsi szállításra engedélyt adó igazolványt csak a földművelési minisztérium állíthatott volna ki. Mindezek okán pedig a rendőrség mihamarabbi bevonására tett javaslatot.⁷¹

A zsírjegyek bevezetése

„A sertésszírral és szalonnával országszerte folytatott, és a maximális árakat teljesen figyelmen kívül hagyó üzelmek miatt, a fővárosi fogyasztók nagy része a legnagyobb küzdelmek árán sem képes a létfenntartásához szükséges minimális zsírmennyiséghez hozzájutni. [...] Az osztrák ügynökök által a vidéken mértéktelenül felhajtott élősertésárak miatt a budapesti hentesek a

⁷⁰ Folkusházy Lajos hozzászólása a közgyűlésen. FK, 1916. november 10. 2099.

⁷¹ Az ügy folytatásáról nincs információ a forrásban. Ziegler jelentése egyébként arról is megemlékezett, hogy 1916 decemberében 80 félsertést a királyhidai vasgyárnak is elszállítottak a központi vásárcsarnokból. SERÁT levél a tanácshoz, 1917. február 22. BFL IV. 1407/b. 20.749/1917-VIII. sz., 2503/1917-VIII. lsz.

megállapított maximális árakon zsírt előállítani nem képesek, és ezért, valamint lelkiismeretlen haszonlesésből ismét felújultak azok a kéz alatti üzelmek, melyek a helyben termelt zsírt és szalonnát a helybéli fogyasztás elől ügyszólván teljesen elvonják. Az egyre növekvő zsírhiány miatt a főváros lakosságának minden rétegében tapasztalható elégedetlenség és ingerültség a saját észleleteink és a rendőrség jelentései szerint is gyakran már olyan fokra hág, hogy a közönség zsirellátási kérdésének rendezése, ha a legkomolyabb és legsúlyosabb következményeknek elejét venni nem akarjuk, tovább el nem odázható” – panaszkolta maga Bárczy István fővárosi polgármester a belügyminiszternek 1916. október 17-én.⁷²

Szintén a fővárosban kialakult áldatlan zsír- és húshelyzetre világít rá az az 1916. szeptember 25-én életbe lépett kormányzati intézkedés,⁷³ amellyel a 1915. júliusi rendelethez képest is jóval szigorúbb fogyasztási korlátozásokat vezettek be Budapesten. Megtiltották az állatok levágását kedden és csütörtökön,⁷⁴ szerdára és péntekre pedig hústilalmat rendeltek el, vagyis tilos volt a húst⁷⁵ nyers vagy feldolgozott állapotban forgalomba hozni, vagy ilyen húsételeket vendéglőkben stb. eladni. Eközben hétfőként a zsírral készült ételek kiszolgálása lett tilos.⁷⁶

⁷² Felterjesztés a fővárosban tervezett zsírjegyrendszer bevezetése ügyében. BFL IV. 1407/b. 98.024/1916-VIII. isz., 145/1917-VIII. isz.

⁷³ A hús- és zsírfogyasztás korlátozásáról szóló 3101/1916. ME sz. rendelet (szeptember 20.). FK, 1916. november 6. 2056.

⁷⁴ A szakma ezt azért nehezményezte, mert a vágóhídon akár napokat várakozó sertés sokat veszít a zsírából a koplalás miatt. Szakértelem – A zsirellátás fogyatékosága. *Budapesti Hírlap*, 1916. október 14. 6–7.

⁷⁵ Amíg a vágási tilalom csak a szarvasmarhára, a sertésre, a kecskére és a juhra vonatkozott, addig a forgalmazásra szóló passzus a ló-, a házinyúl-, a szárnyas- és a vadhúsokra, az összes húskonzervre és hentesárura is kiterjedt. Kivételt egyedül a gyorsan romló belsőségek jelentettek. Hús- és zsírfogyasztás korlátozása. FK, 1916. szeptember 29. 1752.

⁷⁶ A magánháztartásokban ettől még lehetett húst és zsírt fogyasztani, Bécsben azonban már ekkor ez is tiltva volt. Tanácsi jelentés a közélélmzés állapotáról. FK, 1916. november 6. 2068.; Hús- és zsírfogyasztás korlátozása. FK, 1916. szeptember 29. 1752. – Legközelebb 1917-ben a 3682/1917. ME sz. rendelet szabályozta a hús- és zsírfogyasztást, péntekre megállapítva a zsírtalan napot, amit 1918 augusztusában csütörtökre helyeztek át. A háború utolsó felében egész Magyarországon kedden és pénteken, a belsőségek kivételével, tilos

Miután hosszú távon a hentesek zsírárusításra kötelezése sem hozhatott eredményt, 1916 novemberében Budapesten is bevezették a Németországban már meghonosított zsírigazolvány-rendszert.⁷⁷ Innentől kezdve a főváros üzleteiben (KÉÜ és KLHÜ) csak zsírjegy ellenében lehetett zsírt vásárolni, míg a hentesüzletekben továbbra is jegy nélkül, de maximális áron volt – elviekben – kapható. A zsírjegyre minden saját készlettel nem rendelkező budapesti lakos igényt tarthatott, amelyet a körzethez tartozó lisztbizottságnál lehetett igényelni az élelmiszer-igazolványa felmutatása mellett, amelybe a zsírjegykiadás tényét belepecsételték. A zsírjegy az érvényessége jelzése érdekében előre feldátumozott kéthetes szelvényekből állt, és egy szelvényre 20 dekagramm zsírféleséget (zsírt, olvasztani való nyers szalonnát, sózott szalonnát, hájat vagy vaját) lehetett vásárolni.⁷⁸

A zsírjegyek bevezetésével, ha kis időre is, de a fővárosban „normalizálódott” a zsírhelyzet, és a lakosság számára legalább a szűk keretek között megszabott zsírfejadagok biztosítottá váltak. Mindehhez azonban a főváros aktív közéletelmezés-politikai szerepvállalására volt szükség.⁷⁹

A közellátás központosítása

A közellátási nehézségek fokozódásával egyre több kritika fogalmazódott meg az állam e téren vállalt tevékenységével kapcsolatban. Maga a főváros is szembesült a nehézséggel, ami abból következett, hogy a közéletelmezés különböző ágai más-más mi-

volt a húst akár nyers, akár feldolgozott állapotban árusítani vagy étteremben kiszolgálni. A húsfogyasztás korlátozása. *FK*, 1918. augusztus 16. 1670.

⁷⁷ A feldátumozott zsírjegyeket már 1916 júniusában kinyomtatták, de a kormányhatósági engedélyezése, illetve az életbeléptetéshez szükséges párhuzamos intézkedések megtétele még hónapokba tellett. Népéletelmező bizottság ülése. *FK*, 1916. június 23. 1233.

⁷⁸ Zsírjegyek életbeléptetése. *FK*, 1916. november 24. 2204. A lisztbizottságok és a jegyrendszer működéséről bővebben lásd UMBRAI Laura: A Székesfővárosi Központi Lisztthivatal az I. világháború idején. *FONS*, 2021/2. 217–251.

⁷⁹ Tanácsi jelentés a főváros közéletelmezési állapotáról. *FK*, 1917. április 17. 5. melléklet, 5.

nisztérium alá tartoztak, vagyis sokszor két-három minisztériummal is egyeztetni kellett egy-egy ügyben.⁸⁰

Az ellátási problémák növekedését jelezte az is, hogy a főváros 1916-ra már sokat veszített a korábbiakban még jellemző önállóságából, ahogy az a tanács 1916 őszi jelentésében is szerepelt: „A főváros ma tulajdonképpen egyszerű elosztó szerve a kormányhatóságnak. És a főváros ma saját jogán, és a maga elhatározásából nem vásárolhat élelmiszerkészleteket, mint ahogy azt a háború első éveiben tehette [...] sajnos éppen a féktelenül csapongott verseny megfékezésére kénytelen volt a kormány korlátozni és központosítani a vásárlást, úgy hogy a belföldön a Haditermény és egyéb központok, a külföldről való vásárlás tekintetében pedig a német, osztrák és a magyar beszerzési központok egyesített szerve az egyetlen út és mód amelyen és ahogyan a tömegélelmiszereket beszerezni lehet.”⁸¹

A közellátás központosítása érdekében létesített kormányzati szerv, az Országos Közélelmezési Hivatal (OKH) végül 1916 novemberének elején kezdte meg a működését Kürthy Lajos vezetésével.⁸² Az OKH-n belül külön ügyosztály foglalkozott a

⁸⁰ Tanácsí jelentés a közélelmezés állapotáról. *FK*, 1916. november 6. 2074. – A probléma a közellátási feladatokat felvállaló hatóságokon túl a szakmai körökben, például a debreceni iparkamara ülésén is felmerült: „A belügyi, a földművelésügyi és kereskedelemügyi miniszter osztja föl maga között az élelmiszerellátás adminisztrálását [...] minden alispán, polgármester, kamara, testület és jóléti szövetkezet a saját külön-külön kilátása szerint jár el az áruval való közellátás legnehezebb tudományában [...] a kérdés megoldására erre hivatott országos szervezet, királyi biztosság vagy külön minisztérium létesítése kérje a kormánytól.” Szávay Gyula 1915 decemberében tett felszólalására emlékezik az újságcikk: A közellátás egységes szervezése. *Budapesti Hírlap*, 1916. október 8. 23.

⁸¹ „Még a legutolsó időkig a megszállott Szerbia volt az a hely, ahol tisztán saját kezdeményezésünkől behozatni véltünk élelmiszercikkeket. [...] Ma meg kell elégednünk azzal, amit Németország, Ausztria és Magyarország bevásárlási központjainak közös szerve Magyarországra átenged, s illetve behoz, és ami abból a kormány elosztása szerint a főváros részére jut.” Tanácsí jelentés a közélelmezés állapotáról. *FK*, 1916. november 6. 2074.

⁸² A hadsereg ellátásának továbbra is az Országos Gazdasági Bizottság felügyelte, vagyis a katonaság és a polgári ellátása továbbra is különválasztva működött. Az OKH tisztviselői karát az illetékes (belügy-, földművelésügyi és kereskedelemügyi) szakminisztériumokból helyezték át, valamint helyet kaptak még az Országos Statisztikai Hivatal és a rendőrség munkatársai is. A közélle-

hús- és zsírügyekkel.⁸³ Az OKH közeli megalakulásáról hirt adó *Budapesti Hírlap* azt is közölte, hogy az új szerv feladata leginkább a bécsi testvérszervvel a közösen megoldandó ügyekben való egyeztetés lesz, továbbá „[h]atáskörébe fog tartozni a rekvirálásra vonatkozó rendeletek végrehajtása [...] a törvényhatóságok és külön ellátásra jogosultak lisztszükségletének megállapítása és utalványozása. Mindazon törvényben és rendelkezésben és általában a közélelmezési ügyekben foganatosítandó intézkedések megtétele, amelyek eddig a belügyi, kereskedelemügyi és a földművelésügyi miniszter, vagy végül az Országos Gazdasági Bizottság hatáskörébe tartoztak”.⁸⁴

Az országos hatáskörrel felruházott szerv így sem tudott sokat javítani a fővárosiak élelmezési helyzetén, hiszen azt továbbra is az áruhiány és a meglévő cikkek aránytalan elosztása határozta meg. Ugyanakkor azt mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy bár a centralizáció eredményeként (eltekintve néhány, a gazdasági év kedvezőbb időszakaival indokolható árumennyiség növekedéstől) nem került a fővárosba érezhetően több élelmiszer, az OKH a közellátás szempontjából különösen sújtott háború végi időszakban már több-kevesebb sikerrel, de meg tudott felelni a hivatalos fórumokon folyamatosan hangoztatott egységes/arányos elosztás elvének.⁸⁵

mezés új rendje. *Pesti Napló*, 1916. november 5. 22. Az OKH-ról lásd még: BÓDY Zsombor: I. m. 157–159.

⁸³ A tizenegy osztályból álló hivatal VI. osztályának ügykörébe tartoztak a marha-, a sertés-, a juh-, a vad-, a szárnyashús stb. fogyasztásával összefüggő ügyek, a sertéshizlalás, a sertésszír és egyéb ételzsírok ügyei és a rekvizíció is. Az OKH többi feladatát pedig az I. Elnöki, II. Élelmező rendészeti, III. Statisztikai, IV. Gabona, V. Lisztellátó, VII. Tojás, tej, zöldség-gyümölcs, VIII. Cukor, fa, szén és petroléum, IX. Burgonya és gabonaipari (örlési ügyek, maláta és pót-kávé), X. Import-export, XI. A gyárak ellátása és a munkásélelmező kérdések. A VI. ügyosztály Kiszely Gyula miniszteri osztálytanácsos által vezetett csoportba tartozott. Az Országos Közélelmezési Hivatal ügybeosztása. *Városok Lapja*, 1916. november 11. 794.

⁸⁴ Az Országos Élelmezési Hivatal – magyar miniszterek Bécsben. *Budapesti Hírlap*, 1916. október 17. 6.

⁸⁵ A törekvés első látványosabb sikerei azonban csak a háború végére mutatkoztak meg, amikor a közellátási állapotok terén a fővárosi helyzetnél is rosszabb képet mutató, és ennek 1917-ben éhségtüntetések formájában hangot is adó környékbeli települések lakosságának ellátását bekapcsolták a fővá-

Az 1917-es év nehézségei: a SERÁT-tól az OSFI-ig

A Budapestre történő sertésfelhozatal 1917 februárjában ismét lecsökkent. Míg korábban napi 1000–1500 darab sertést tudott felhozni a hadügyminisztérium sertésátvételi bizottsága, addig erre az időszakra alig esett már csak 300–400. „Ennek csak részben oka a szállítási nehézség, de oka, hogy a tengeri hiány folytán a hizlalás és a zsír előállítása is kisebb mértékű. A zsírra vidéken és az ipari vállalatoknak is nagy szüksége van, és hogy Ausztriának állandóan egy jelentékeny kontingenst vagyunk kénytelenek átadni.”⁸⁶ Ez pedig prognosztizálta a fővárosban fellépő újabb zsírhiányt, hiszen a vágóhidon a levágásra kerülő sertések túlnyomó része eleve a katonaság, illetve a Haditermény Rt. (HTRT) tulajdonát képezte. Az iparkamara számításai szerint a lakosság minimális ellátása érdekében legalább napi 200–300 sertés felhozatalára lenne szükség, ez azonban ekkor már teljesen a SERÁT engedélyétől függött.

1917 februárjában a főváros az OKH-hoz benyújtott felterjesztésében foglalta össze a lakosság zsírellátása érdekében megteendő lépéseket. A javaslat pontjai között szerepelt például egy olyan (Budapest részvételével felállított) kormányzati szerv megteremtésének igénye, amely a takarmányhiány miatt lesóványodott sertések felvásárlását és annak az Ausztriát is magába foglaló fogyasztási körzetek közötti elosztását végezhetné.⁸⁷ Továbbra is javasolták a Monarchia egészére kiterjesztendő állat-

rosi rendszerbe. Az 1917 végén megalakított községi közélélmzési bizottságok munkájára támaszkodva, 1918 augusztusában (az OKH égisze alatt) megkezdte működését a Budapesti Környék Közellátási Bizottsága. Ezzel az ellátása alá tartozó 26 környéki település lakossága számára, a fővárosiak ellátási rendszerre mintájára (ha meglehetősen alacsony szinten is, de) biztosítottá vált az élelmzés. Erről bővebben lásd: IGNÁCZ, Károly: The Emergence of the Outskirts of Budapest as a New Administrative District through the Organisation of the Food Supply, 1917–1919. *Südost-Forschungen*, 79. (2020) 71–95.

⁸⁶ Budapesti Kereskedelmi Iparkamara állásfoglalása a székesfőváros vaj és zsírral való ellátása kérdésében, 1917. február 22. BFL IV. 1407/b. 25.779/1917-VIII. isz., 1698/1917-VIII. isz.

⁸⁷ A szarvasmarhákra vonatkozóan majd 1917 októberében javasolja a főváros egy hasonló állami szerv felállítását. Tanácsi jelentés a közélélmzés állapótáról. FK, 1917. október 16. melléklet, 3.

és húsárszabályozást, valamint a lakosság hús- és zsírellátását veszélyeztető szalámigyártás betiltását is. Ugyancsak kérelmezte a város, hogy ismét kaphasson engedélyt vidéki vásárlásokra. A legsürgetőbb igénye azonban az volt, hogy az OKH tiltsa meg a fővárosban levágott sertések húsának elszállítását, vagy hogy legalább a HTRT ezek egy részét engedje át közfogyasztásra.⁸⁸

Bittner János azt panaszolta 1917 októberében, hogy „[a] sertéshúsnál nem lehet drágaságot mondani, mert az ára maximálva van, a maximális árnál drágábban, legalábbis nyilvánosan, nem lehet a sertéshúst eladni. Nyolc hónap óta [...] a hentesiparban Budapesten nem került egyetlen egy olyan sertés sem feldolgozásra, amely a főváros közönségének az ellátására szolgált volna [...] mert ami feldolgozásra került, az mind külön engedéllyel érkezett budapesti vállalatok részére,⁸⁹ és ezek mind drágábban lettek vásárolva, mint ahogy a budapesti árak megengedték volna [...] más sertés tehát nem került Budapesten forgalomba, mint amit a főváros, vagy amit a HTRT-n keresztül a hentesek kaptak”.⁹⁰

A sertéshús kínálatban beállott változás a lakosság élelmi-szer-ellátottságára is hatással volt. A maximált áraknak köszönhetően, amíg volt hús a piacon, a lakosság szélesebb köre még időnként el tudta látni magát húsneművel. A felhajtások és vágások elmaradása⁹¹ nyomán fellépő sertéshúshiánnyal párhu-

⁸⁸ Tanácsi jelentés a főváros közéleti-mezési állapotáról. FK, 1917. április 17. melléklet, 4.

⁸⁹ „[B]izonyítva van, hogy a sertés vágóhídon [...] nagyobb részvénytársaságok, bankok, stb. sertéseket vágnak nagy mennyiségben, de azokat tovább értékesítik, és ezáltal emelkednek az árak [...] a visszaélések leginkább úgy fordulnak elő, hogy pl. a vasművek, a kőszénbányák, a huták és főleg a bankok, kik oly nagy mennyiségben vágnak [...] azokat tovább értékesítik, pedig csupán annyi volna számukra kiszolgáltatandó, ahány alkalmazottjuk van.” Nem volt ritka az sem, hogy egy-egy bank külön bérhizlalási szerződést kötött vidéken, vagy profiljába ekkor vette fel a szalonna- és zsírzületet. Zwenk Vencel hentesmester levele Folkusházy Lajoshoz, 1917. ősz. BFL IV. 1407/b. 30.196/1917-VIII. isz., 2546/1917-VIII. isz.; Zsírosztály a Parcellázóbankban. *Pesti Napló*, 1916. augusztus 26. 13.

⁹⁰ FK, 1917. október 19. 1865.

⁹¹ Míg 1916-ban 326 785 darab sertést vágtak, 1917-ben már csak 228 818-at, vagyis a levágott állatok száma a harmadával csökkent, és ezek jelentős többsége is katonai célt szolgált.

zamosan pedig megnőtt a kereslet az egyéb húsfeleségek iránt. A már eleve magasabb árfekvésű baromfi hús ára azonban a sertéshús hiány miatt az egekbe emelkedett, ami még tovább szűkítette az azt megfizetni tudó vásárlók körét.⁹²

De maga az ármaximálás sem volt a lakosság húsellátottsága szempontjából egyértelműen sikeres rendelkezés. Ahhoz, hogy elegendő sertéshús legyen a piacon, megfelelő szintre kellett volna korrigálni a maximált árakat. Az 1916-os ármaximálást követően 1917 novemberében az élő és leölt sertések, valamint a sertéshús, a nyers és olvasztott zsiradék árakat 20%-kal megemelték.⁹³ Ez azonban nem javított sokat az eredeti aránytalanságon, hiszen továbbra sem lett sokkal kifizetődőbb a sertések budapesti felhozatala, és ugyanígy a feldolgozása sem.

1917 szeptemberében az OKH megállapodást kötött a székesfővárossal a HTRT által felhozott sertéshús forgalmazásának ügyében. A felosztás szerint a rendelkezésre álló kitermelt húsmennyiség 40%-át a főváros községi üzemei, 30%-át a hentesek kapták meg, míg a fennmaradó 30% a saját üzlethálózatával rendelkező, szociáldemokrata Általános Fogyasztási Szövetkezet és az OKH között oszlott meg 20-10%-ban (hetente váltakozó arányban). A sertéshús arányos kiosztása érdekében a heti 6-10 félsertés-árusítással megbízott henteseket úgy választották ki, hogy a 40 körzetre osztott város lakossága elvileg mindenhol ellátáshoz juthasson. A húst egykilós, majd a sertésmennyiség csökkenése következtében már csak félkilós adagokban kellett a henteseknek kimérni.⁹⁴

Ugyanezekben a napokban született arról is döntés, hogy a SERÁT feladatait a jövőben az OKH keretén belül szervezik majd meg, amelynek egy külön osztálya fog gondoskodni a polgári zsírellátásról is. Ez utóbbi osztály végzi majd a kiutalásokat, valamint

⁹² SZÖNYI Gyula: I. m. 17.

⁹³ A leölt sertés, sertésszír, sertéshús és hentesáruk legmagasabb árának újabb megállapításáról szóló 4465/1917. (november 16.) ME sz. rendelet. FK, 1917. november 30. 2062.

⁹⁴ 1917 decemberére annyira lecsökkent a sertésmennyiség, hogy az akcióba bevont hentesek egymást váltva csak bizonyos időközönként kaptak egyszerre 135-en húst, 600-an pedig szalonnát. A közéleti bizottság ülése. FK, 1918. január 18. 116.

az ország különböző pontjain kirendeltségeket állít fel. HTRT pedig ezután azokat a kiutalásokat fogja intézni, amelyeket az OKH sertésátvételi bizottsága számára kijelöl. Az Országos Sertésforgalmi Iroda (OSFI) 1917 decemberében alakult meg, párhuzamosan a SERÁT, az osztrák kormány Magyarországon működő sertésfelvásárló szerve és a HTRT zsírosztályának megszűnésével. Az öt alosztállyal induló OSFI a SERÁT személyzetét vette át.

Az OSFI fő feladata tehát az lett, hogy egységes elvek alapján gondoskodjon a katonai, a polgári és az osztrák igények biztosításáról. Ennek keretében országosan számba vették az összes hízót és azok fölött már az OSFI rendelkezett, vagyis ez vásárolta fel vagy rekvirálta azokat, valamint az OKH intézkedései alapján, az eddigi konkurencia kiküszöbölésével, ez gondoskodott azok elosztásáról is. Az OSFI mellett létrejött egy tanács is, amelyben helyet kaptak a szakmai szervezetek (például az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, az Országos Ipartestület), valamint a Magyar Városok Kongresszusa és a főváros is meghívást kapott.⁹⁵ Az OSFI felállítása azonban csak időszakos sikert hozott, mivel az 1918-as év előrehaladtával már olyan komoly takarmány- és süldőhiánnyal küzdött az ágazat, hogy az már a mindig is elsőbbséget élvező hadsereg ellátását is komolyan veszélyeztette.

Az állami beavatkozás értékelése az árak alakulásának tükrében

Az újabb és újabb állami szervek létrehozása csak azt bizonyította, hogy az árak maximálása közel sem volt elegendő a termelés fenntartásának biztosításához, a lakosság ellátásában pedig még az állami beavatkozás magasabb fokán is csak mérsékelt eredményeket hozott. A maximált nagykereskedelmi árak ugyan továbbra is biztosították a nagyobb volumenű beszerzésekkel számoló testületek ellátását, de a kiskereskedelmi árakra utalt

⁹⁵ A sertéskereskedelem szabályozása. *Világ*, 1917. szeptember 15. 14.; PJ. Biztosítják a városok zsírellátását. *Dunántúl*, 1917. december 23. 4.; Országos Sertésforgalmi Iroda. *Az Újság*, 1917. december 21. 10.; A m. kir. min. 4782/1917. ME sz. rendelete a sertés és sertéstermékek forgalmazásáról. *Közgazdasági Értesítő*, 1917. december 13. 614–615.

lakosságot nem tudták megvédeni. A helyi árak függvényében megjelenő ellátási zavarok pedig általánossá váltak a háború második felében.

1917-es év az élőállat- és a húsárak visszaesését hozta az előző évhez képest mind a sertés, mind a marha esetében (lásd az ár-indexek változását bemutató *1. táblázat*ot), annak ellenére, hogy utóbbinál továbbra sem került sor ármaximalizálásra. A zsír ára ugyan a rendeletek hatására jelentősen csökkent, de a csökkenés mértéke elmaradt a sertés árában beállt eséshez képest. Mindez a lakosság szempontjából nem hozott előrelépést, sőt az állami beavatkozás ellenére a piacról eltűnt a sertéshús és a zsír.

1918 újabb fordulatot jelez az áralakulási tendenciákban, és az azt a zsírttermelés fokozása érdekében befolyásolni akaró kormányzati intézkedésekben. A háború éveit tekintve a még mindig szabadaras szarvasmarha éves drágulása ekkor érte el a legnagyobb mértéket, ami a marhahús árában is megmutatkozott, sőt, utóbbinál még nagyobb is lett a növekedés. A sertés a szabályzásnak köszönhetően tartotta az aranyértékben a korábbi árát, a sertéshúsét azonban érzékelhetően elengedte a termelés fokozása, és főleg a zsírnak a hivatalos piacra való terelése érdekében a kormányzat. Ezzel magyarázható, hogy a zsír árnövekedése a kötött árak mellett is valamelyest ledolgozta az előző évben tapasztalható lemaradását, bár azért ez a növekedés jelentősen elmaradt a marhahúsétól és a marháétól.

A zsírellátás teljes felborulása

1917 őszére a lakosság zsírellátásában ismét jelentős nehézségek léptek fel. Ennek fő oka továbbra is a termelés és a földolgozás költségeinek aránytalan ármegállapítása és az azzal kapcsolatos hatósági illetékességi anomália volt. A problémát Herz Lajos, a húsipar nehézségeit közlelő fővárosi városatyja⁹⁶ így összegezte: „Budapesten a húst és szalonnát hosszú idő óta

⁹⁶ A szalámigyáros Herz Ármin fia, aki a szalámi mellett margaringyártással is foglalkozott már a 19. század végétől. Adalékok a margaringyártáshoz. *Mészárosok és Hentesek Lapja*, 1899. március 17. 12.

alig lehet beszerezni, sertészsír pedig egyáltalán nincs [...] amíg kormányhatóságilag vannak megállapítva a termelői, illetve a nagykereskedelmi árai ezeknek a cikkeknek, addig a városokban és egyes helységekben a kiskereskedelmi árak megállapítása a lokális hatóságra van bízva [...] Budapesten a disznózsír ára 9 K 40 fillér, Szegeden 14 K, [...] Budapesten a sózott szalonna ára 8 K 40 f, Szegeden 11 K, [...] az olvasztani való szalonna nálunk 8 K 40 fillér, Szegeden 12 K. Érthetetlen, hogy az Országos Közélelmezési Hivatal ezeket a nagy eltéréseket eltűrheti. Nagyon természetes, hogy a sertésvágás oda terelődik, ahol a terményeket ennyivel drágábban lehet értékesíteni. S valóban úgy van, hogy Szegeden oly húsfelesleg van állandóan, hogy hetek óta az ipari feldolgozásra is utalnak ki húst.”⁹⁷ A lakossági tapasztalatok is egybeesnek a fenti vélekedéssel és azzal a várakozással, hogy az aránytalan ármegállapítást a hatóság mihamarabb orvosolni fogja. „Tekintetes Kapitányság! A Kemény Zsigmond utca 7. sz. alatt van valami Kornhoffer nevezetű hentes, minap ott voltam és akartam, illetve könyörögtem, hogy adjon egy fél kiló szalonnát vagy zsírt, mert nem tudok főzni a gyerekemnek, és most tudtomra jött, hogy neki eldugva van 3 hordó zsírja és a jégsekreányban szalonna [...] és majd csak akkor hajlandó zsírt adni, ha 20 K lesz kilója.”⁹⁸

A kormányzat elsőként a már ismertetett OSFI-rendszert léptette életbe a piacon áruért versengő felek koordinálása érdekében, illetve hogy ezáltal elejét vegye a vidéki, túlhajtott árakat eredményező felvásárlási versenynek. De hiába jött létre az OSFI-n belül a polgári zsírellátás biztosítása érdekében egy külön alosztály, a lakosság számára rendelkezésre álló zsír kiosztásának terhe továbbra is KÉÜ bolthálózatára nehezedett. A főváros az ellátási problémákon a hentesipar megsegítésével párhuzamosan próbált könnyíteni, amikor 123, a feladatra ön-

⁹⁷ FK, 1917. november 9. 1979.

⁹⁸ A feljelentést kivizsgálták, a zsírt és a szalonnát megtalálták. Az erről készített jelentés hangsúlyozta is, hogy a visszaélés általános jelenség a hentesek körében, „mert ma 13-15 korona áron cserélnek gazdát a készletek és viszik el azt Budapestről”. Szabó Lászlóné feljelentésének kivizsgálása, 1917 ősze. BFL IV. 1407/b. 61130/1917-VIII. isz., 2531/1917-VIII. isz.

ként jelentkező hentest⁹⁹ is bevont a hatósági zsírárusításba, illetve felhívta a nagyobb vállalatok és intézmények figyelmét, hogy a munkásaiknak a munkahelyükön biztosítsák a zsírjegy beváltásának lehetőségét. A jegy ellenében történő zsírkiosztás azonban még mindig akadozott, amit csak a várva várt, és 1918 januárjában végre az 191/1918. ME sz. rendelettel megvalósult árkiigazítás szüntetett meg.¹⁰⁰

Az egyensúly azonban megint csak tűnékenynek bizonyult, és 1918 tavaszán már ismét komoly zsirellátási problémák léptek fel,¹⁰¹ amelyek oka, a korábbiakon túl (a hadsereg és Ausztria ellátásnak biztosítása, feketepiac stb.), ekkor már a tarthatatlanná terebélyesedő takarmányhiány volt. Az OKH végül 1918. április 20-ával szüntette be Budapest lakosságának zsirellátását, és utasította a fővárost, hogy az a szükségletekről a saját üzében hizlalt sertések felhasználásával gondoskodjon.¹⁰² A hizók folyamatos levágásával nyert közel 650 tonna zsirt végül az OKH a OSFI közbejöttével további 275 tonnával még megtoldotta, és így egészítette ki a rendelkezésre álló 3220 kilogrammnyi (2415 kilogramm zsírnak megfelelő) mesterséges ételzsírkészleteket. Ezzel a zsiradékmennyiséggel számolva az OKH 1918 júliusáig

⁹⁹ Az akció 1917 decemberében kezdődött, amikor kerületenként 15-20 hentes, egyenként 325 kiló zsirt kapott a KÉÜ közvetítésével a HTRT-től. A zsírárusítás kiterjesztése a hentesekre. FK, 1917. december 18. 3121.

¹⁰⁰ Bizottsági és tanácsi jelentés a főváros közélémezési állapotáról, FK, 1918. június 14. I. melléklet, 8. és 11.

¹⁰¹ A HTRT és az Országos Zsír- és Olajközpont a zsírjegyek beváltására ígért heti 100 000 kiló zsiradéknak alig 60%-át tudta csak a főváros rendelkezésére bocsájtani. Uo. 8.

¹⁰² A fővárosi hizlási akciónak nem ez volt az első mélypontja. Már egyszer 1917 májusában, az akkor fennálló takarmányhiány miatt le kellett vágni a teljes állományt. Az ekkor beszüntetett akciónak az újraindítására csak 1917 novemberében került sor, amikor 25 000 sertés beállításával és a földművelésügyi minisztérium takarmánybiztosítási garanciája mellett indították újra a hizlást. A főváros az 1918-as zsirigények biztosítását erre a bázisra alapozta. A várakozás azonban túlzottnak bizonyult, hiszen a takarmányellátási nehézségek a mezőgazdasági év előrehaladtával sem csökkentek, és az állomány folyamatos szükítését követően 1918 őszén már a telepen „hízó” néhány sertés életben tartása is komoly nehézséget jelentett. „[A] sertéseket korpával, marhatökökkel, vértakarmánnyal, a közvágóhídon elkobzott állati belsőrészekkel és hulladékokkal etettük.” Felterjesztés a sertéshizlási takarmány ügyében. BFL IV. 1407/b. 42687/1919-VIII. sz., 7541/1918-VIII. sz.

megoldottnak tekintette a budapestiek ellátását. Július végén pedig a lakosság zsirellátásának biztosítása érdekében a hatóság kötelezővé tette a mesterséges zsírok fogyasztását is azáltal, hogy a zsírjegyek beváltásakor egyharmad arányban csak mesterséges zsírt szolgáltatott ki. A tapasztalatok ugyanis azt mutatták, hogy azokat „a főváros közönsége [...] olcsóbbasága és a fejadag nagysága ellenére sem vásárolja önként”.¹⁰³

Az érzékenységről híres pesti gyomor azonban már a kezdetektől idegenkedett a gyártás sajátosságai miatt „bűzös” hadimargarintól. A főváros lakosságának elégedetlenségét az is fokozta, hogy a hadsereg nem is ugyanazt a hadimargarint kapta a hadvezetőségtől, mint a lakosság az OKH által megbízott gyáraktól. A hadsereg hadimargarinja ugyanis 33% finomított marhafaggyúból állt, valamint 66% olajból, míg a lakosság olyan margarint kapott, amibe a faggyútartalom csak 20%-volt, ugyanakkor a 60%-os olajtartalmat 20%-nyi víz egészítette ki.¹⁰⁴

Az OKH a lakosság által tanúsított ellenszenv ismeretében sokáig még vajjal próbálta helyettesíteni a zsírkiutalásokkor a hadimargarint. Az egyre nagyobb arányban fellépő zsírhiány idején pedig törekedett a jegyrendszer keretében kiosztott hadimargarin minőségének javítására.¹⁰⁵

A kötelező hadimargarin-kvóta bevezetése ennek ellenére komoly lakossági ellenérzést szült, amire a következő levél is felhívta az 1917-es margarinlázadások¹⁰⁶ emlékét még elevenen őrző,

¹⁰³ Márher Aladár jelentése az OKH-nak a főváros zsirellátása ügyében hozott rendeletével kapcsolatban, 1918. július 4. BFL IV. 1407/b. 2531/1917-VIII. lsz.

¹⁰⁴ A sajtóban az a feltételezés is felütötte a fejét, hogy a tetemes haszonnal továbbadott lakossági hadimargarinból befolyó többletbevétel a Zsírpari Központ nyeresége volt. Ezt az OKH cáfolta ugyan, de az általuk lefolytatott vizsgálat is megállapította, hogy a minőségi problémákat egyértelműen a rossz keverési arány, vagyis a túl alacsony faggyútartalom okozta. Ezért az OKH úgy döntött, hogy egységesen fogja szabályozni a margarin összetételét. A margaringyártás titkaiból. *Pesti Hírlap*, 1917. november 11. 7. Mitől volt szaga a margarinnak. *Az Est*, 1917. november 14. 3.

¹⁰⁵ Liszt, zsír, tej, hús. *Népszava*, 1918. december 11. 8.

¹⁰⁶ „A pesti publikum zsírhoz szokott gyomra [...] nem vette be a hadimargarint, ami [...] nem is valami túlságosan izletes eledel. A vásárcsarnokban az asszonyok protestáltak a margarin ellen, a protestálók egy csoportja megjelent a városházán és hangos szóval zsírt követelt a hadi margarin helyett. Márher tanácsnok, a közéleti-üzemelési ügyosztály vezetője, megnyugtatta a békétlenkedőket,

a kérdés megoldására azonban eszközzel nemigen rendelkező hatóság figyelmét. „Polgármester Úr! A háború ötödik évében a helyzet folyton rosszabb. A rendelkezésre álló anyagok szétesztása nem történik megfelelő gondossággal. Új intézkedés, hogy a zsírkészletekkel való takarékoskodás érdekében a lakosság a hónap [1918 júliusa] utolsó tíz napjában zsír helyett mesterséges ételzsírt kap. Ezt ugyan az állati zsírnál nagyobb mennyiségben osztják széjjel, de az megközelítőleg sem tartalmazza a szükséges mennyiségű tápanyagot, egyre csökken a munkabírásunk. Meg kellene tiltani a zsír kivitelét a lakosság nyugalma, munkaképességének fenntartása és a jövő nemzedék érdekében.”¹⁰⁷

Konklúzió

A zsírhiány kialakulásának és kezelési kísérleteinek vizsgálata jól bemutatja azt az utat, amely a szabadpiactól elvezetett az ármaximáláson és a jegyrendszeren át a különböző központok által fémjelzett kötött gazdaság bevezetéséig. A háború első éveiben szinte teljes mértékben érvényesült a szabadpiac, a versenyt a túlhajtott háborús kereslet ellenére sem korlátozta az állam, ami viszont hamar az árak elszabadulásához, majd a piaci viszonyok torzulásához vezetett. Később a kormányzat árpolitikájában már a termelés fenntartásának biztosítása játszotta a fő szerepet. Bár a takarmányárak szabályozása a legelső ármaximálásokkal egy időben megtörtént, az a hús- és zsírárak féken tartására egyáltalán nem volt elegendő. A szabályozatlan feltételek között túlhajtottá vált kereslet így előbb a piaci viszonyokat borította fel, majd annak nyomán a tenyésztés költségének rentabilitását is veszélyeztette, amit az állami beavatkozás sem tudott már az eredeti, a háborút megelőző piaci viszonyok medrébe

hogy úgy a polgármester, mint a tanács sürgősen és mindent el fognak követni, hogy a publikum ismét zsírhoz jusson, de ez nem teljesen rajtuk áll, mert a zsírt is, a margarint is a Közélelmezési Hivataltól kapja a főváros.” A margarin-háború. *Világ*, 1917. november 8. 5. UMBRAI Laura: Mit evett Budapest? I. m. 290.

¹⁰⁷ A váci úti lakosok értekezletén megbízott szociáldemokraták levele a polgármesterhez, 1918. augusztus 5. BFL IV. 1407/b. 2531/1917-VIII. lsz.

visszaterelni. A maximált árak óvatos, részleges, a termelés és elosztás folyamatának egyes szakaszaira vonatkozó, előbb csak helyi, majd országos szintű bevezetése nem is hozhatta meg a várt eredményt. Végül a termékre szakosodott ellátási központok megalakítása pedig már csak mérsékelhette a kialakult köz-élelmezési problémákat. A folyamat az eddig jelentős önállósággal büszkélkedhető főváros lehetőségeit is beszűkítette, hiszen a világháború második felétől saját bevásárlásokkal már nem bővíthette a tartalékait, és lényegében csak a saját üzemeire támaszkodhatott a lakosság ellátásának javítása érdekében.

A közellátás megszervezése tehát többkomponensű, bonyolult feladat volt, amelynek az agrártermékekben viszonylagosan bővelkedő Magyarország is csak mérsékelten tudott megfelelni. Az első világháborús állami közellátás-politika tanulságait pedig a második világháborúra készülő kormányzat vonta le, amelynek legelső intézkedései között szerepelt az élelmiszer-kereskedelem gyors központosítása, illetve a különböző állami szerepvállalással létrehozott szakosított közellátási központok megteremtése.